

ADAM ZIÓŁKOWSKI

HERCULES VICTOR L. MUMMIUSA
I OKRĄGŁA ŚWIĄTYNIA NAD TYBREM

PRÓBA IDENTYFIKACJI*

Jedyną informację o świątyni Herkulesa Zwycięzcy, zbudowanej z łupów achajskich przez L. Mummiusa cos. 146, zawiera inskrypcja na tablicy z kamienia albańskiego, znalezionej w r. 1786 podczas rozbierania starego muru w jednym z ogrodów przylegających do tyłów Ospedale del Celio¹. Tekst inskrypcji jest następujący:

L. Mummi (us) L. f. cos. duct (u)
auspicio imperioque
eius Achaia capt (a) Corinto
deleto Romam redieit
triumphans. Ob hasce
res bene gestas quod
in bello voverat
hanc aedem et signu (m)
Herculis Victoris
imperator dedicat

Ze względu na miejsce znalezienia inskrypcji panuje przekonanie,

* Chciałbym złożyć najgłębsze podziękowania Profesorowi F. Coarelliemu za dwukrotne przedyskutowanie ze mną tematu mojego artykułu oraz za udostępnienie mi rękopisu swej nie opublikowanej jeszcze monografii *Forum Boarium*. Pomoc Profesora pozwoliła mi z jednej strony wesprzeć moje tezy licznymi dodatkowymi argumentami, z drugiej zaś — uniknąć wielu błędów, zwłaszcza w dziedzinie, w której nie ma On sobie równych, to jest topografii Miasta. Oczywiście, odpowiedzialność za tezy przedstawione w artykule ponoszę wyłącznie ja sam.

¹ CIL I 626 = VI 331 = A. Degrassi, *ILLRP* 122. Tablica o wymiarach 55 × 60 cm znajduje się obecnie w Muzeum Watykańskim.

że świątynia stała gdzieś na Lateranie². Z drugiej strony skądinąd nie wiadomo o kulcie Herkulesa Zwycięzcy na mons Caelius³; jedynym miejscem w Rzymie, gdzie czczono herosa z tym przydomkiem, było główne centrum jego kultu na Forum Boarium, związane z podaniem o jego walce z Cacusem⁴. W artykule moim staram się wykazać, że *Hercules Victor* L. Mummiusa stał w okolicy Forum Boarium i że należy go identyfikować z zachowaną okrągłą świątynią nad Tybrem.

Podstawowym źródłem dotyczącym rzymskich świątyń Herkulesa Zwycięzcy są dwa niemal identyczne przekazy Macrobiusa i Serviusa, komentujące ustęp *Eneidy* VIII 362—363: „Haec, inquit, limina victor Alcides subiit”.

Macrobius:

Varro *Divinarum libro quarto* victorem Herculem putat dictum quod omne genus animalium viceret. Romae autem Victoris Herculis aedes duae sunt, una ad Portam Trigemina, altera in Foro Boario. Huius cognomenti causam Masurius Sabinus *Memorabilium libro secundo* aliter exponit, Marcus, inquit, Octavius Herrenus, prima adolescentia tibicen, postquam arti suae diffusus est, instituit mercaturam, et bene gesta decimam Herculi profanavit. Postea cum navigans hoc idem ageret, a praedonibus circumventus fortissime repugnavit et victor recessit. Hunc in somnis Hercules docuit sua opera servatum. Cui Octavius impetrato a magistratibus loco aedem sacravit et signum, Victoremque incisus litteris appellavit. Dedit ergo epitheton deo quo et argumentum veterum victoriarum Herculis et commemoratio novae historiae, quae recenti Romano sacro causam dedit, contineretur.

Servius:⁶

Varro enim *Divinarum libro IV* Victorem Herculem putat dictum, quod omne genus animalium deinceps vicerit. Sed Romae Victoris Herculis aedes duae sunt, una ad Portam

² A. M. Colini, *Storia e topografia del Celio nell'antichità*. MPAA III 7: 1944 s. 41—42. Por. również G. De Sanctis. *Storia dei Romani*. T. 4. Cz. 2. Firenze 1953 s. 259 p. 581.

³ Argumenty za tą tezą, skądinąd bardzo słabe, zob. Colini, jw. s. 41—42 i 264 p. 86.

⁴ G. Wissowa. *Religion und Kultus der Römer*. W: *Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft* IV 5, München 1912 s. 271—284; RE VIII kol. 552—571 s. v. Hercules (Böhm); J. Bayet. *Les origines de l'Hercule romain*. Paris 1926. Dyskusja nad przybytkami Herkulesa w okolicach Forum Boarium wraz z kompletnym materiałem źródłowym: H. Lyngby. *Beiträge zur Topographie des Forum-Boarium-Gebietes in Rom*. Lund 1954 s. 10—62.

⁵ Macr. *Sat.* III 6, 10—11.

⁶ Serv. *ad Aen.* VIII 363.

Trigeminam, alia ad Forum Boarium: cuius commenti causa haec exponitur: Marcus Octavius Hersennus in prima adolescentia tibicen, postquam arti suae diffisus est, mercaturam instituit. Bene re gesta decimam Herculi dicavit. Postea cum navigans hoc idem ageret, a praedonibus circumventus fortissime pugnavit et victor recessit. Quem in somnis Hercules docuit sua opera servatum. Cui Octavius, impetrato a magistratibus loco, aedem cum signo sacraavit et Victorem incisus litteris appellavit. Ergo Vergilium non tantum ad victoriam praesentem Victorem dixisse, sed occulte perpetuo eius epitheto usum debemus accipere, quippe quem Romae sub hoc nomine sacratum coli videbat; nam supra ait „Taurusque hac victor agebat”,⁷ cum de pugna eius alia loqueretur.

Przekazana przez Serviusa i Macrobiusa informacja o dwóch świątyniach Herkulesa Zwycięzcy w Rzymie znajduje potwierdzenie w kalendarzu rzymskim. *Fasti Antiates Maiores* pod 13 sierpnia podają m. in. *Herculi Victori*;⁸ w *Fasti Allifani* figuruje pod tą datą święto *Herculi Invicto ad Portam Trigeminam*.⁹ *Fasti Antiates Maiores* są najstarszym zachowanym kalendarzem rzymskim (powstały między r. 67 a 55 p.n.e.)¹⁰, wydaje się więc, że należy przyjąć nazwę w nich podaną, tym bardziej że w I w. n.e. przydomki Victor i Invictus były już wymienne, przynajmniej w odniesieniu do Herkulesa¹¹ (*Fasti Allifani* ułożono po r. 17 n.e.).¹² *Hercules Victor* z *Fasti Antiates Maiores* i *Hercules Invictus ad Portam Trigeminam* z *Fasti Allifani* są więc identyczne z przybytkiem, który Macrobius i Servius nazywają *Hercules Victor ad Portam Trigeminam*.

⁷ *Aen.* VIII 203.

⁸ *Ins. It.* XIII 2 s. 16.

⁹ *Ins. It.* XIII 2 s. 181.

¹⁰ A. Degrassi. *Ins. It.* XIII 2 s. 28.

¹¹ Lyngby (jw. s. 28) uważa zgodnie ze swą tezą, iż każda, najdrobniejsza nawet różnica w nazwie sygnalizuje odrębny przybytek, że istniały dwie świątynie Herkulesa *ad Portam Trigeminam*: *Hercules Victor* i *Hercules Invictus*. Pogląd ten należy odrzucić: identyczny *dies natalis* dowodzi, że w obydwu kalendarzach chodzi o tę samą świątynię. Z drugiej strony krytycy Lyngby'ego (np. Degrassi, *Ins. It.* XIII 2 s. 494) postulujący całkowitą wymiennność terminów Victor i Invictus idą za daleko: S. Weinstock wykazał (*Victor and Invictus*. HThR 50: 1957 s. 211—247), że są to dwa odrębne kultury wprowadzone do Rzymu w różnych okresach. Przydomki te zaczęły się zlewać dopiero w I w. n.e.: w 81 r. C. Vibius Fronto złożył dedykację *Herculi Victori Pollenti Potenti Invicto* (CIL VI 328). Zachowane oficjalne inskrypcje pretorskie (CIL VI 312—319), z których najstarsza pochodzi z r. 193 n.e., poświęcone są czczonemu na Ara Maxima *Herculi Invicto*, poza VI 316, gdzie heros wymieniony jest bez przydomka, oraz VI 319, której dedykacja brzmi: *Argive Victor Hercules*. Prywatne inskrypcje z tego okręgu skierowane są zarówno do Herkulesa Zwycięzcy, jak i Niezwycięzonego.

¹² Degrassi. *Ins. It.* XIII 2 s. 184.

Lokalizacja *ad Portam Trigeminam* (w opozycji do in Foro Boario) pozwala jednoznacznie zidentyfikować tę świątynię. F. Coarelli wykazał, że na odcinku między Kapitołem a Awentynem Mury Serwiańskie biegnęły równoległe do Tybru, kilkadziesiąt metrów od brzegu¹³, na ich pozostałości natknięto się koło kościoła S. Maria in Cosmedin, koło fontanny na Piazza Bocca della Verità i przy świątyni Portunusa¹⁴. Porta Trigemina i Porta Flumentana, zniszczone dopiero za pontyfikatu Sykstusa IV (1471—1484), zwrócone były na zachód, nie zaś, jak sądzono dawniej, na południe i północ. *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* leżał więc w wąskim pasie między rzeką a murami, czyli tam, gdzie do dziś stoi okrągła świątynia marmurowa. W r. 1590 między tą świątynią a kościołem S. Maria in Cosmedin znaleziono *cippus* poświęcony przez grupę *dispensatores* w idy sierpniowe 29 r. p.n.e.,¹⁵ a więc w dniu poświęconym *Herculi Victori ad Portam Trigeminam*, z czego wynika, że wymienionego przybytku należy szukać w tej właśnie okolicy¹⁶. Z kolei w r. 1895 znaleziono tuż koło okrągłej świątyni resztkę bazy posągu z inskrypcją -o *Olivarius opus Scopae Minoris*¹⁷, że zaś *Notitia* wymienia w Regio XI, obejmującej również okolice Forum Boarium, bliżej niesprecyzowany obiekt o nazwie *Hercules Olivarius*¹⁸, posąg, a wraz z nim i świątynia, musiały być poświęcone Herkulesowi¹⁹; pełny tekst inskrypcji można by uzupełnić hipotetycznie: [*Hercules Victor volg*] o *Olivarius opus Scopae Minoris*. Dodatkowym argumentem za powyższą identyfikacją jest forma zachowanej świątyni: Servius podaje, że budowle kultowe poświęcone Herkulesowi miały często kształt okrągły („*aedes autem rotundae tribus diis fieri debere, Vestae, Dianae vel Herculi vel Mercurio*”)²⁰, co na terenie Rzymu potwierdza okrągła świątynia Herkulesa koło S. Maria in Cosmedin

¹³ Kwestię tę omawia w mającej się ukazać pracy o Forum Boarium. Zob. również tegoż autora *Guida archeologica di Roma*. Ed. 2. Verona 1975 s. 22, 280 (plan) oraz wykonany według jego wskazówek plan Forum Boarium w: R. E. Palmer. *The vici Lucei in the Forum Boarium and some Lucei in Rome*. BCAR 85: 1976—1977 s. 145.

¹⁴ Znaleziska te są opisane w NS 1885 s. 527; 1886 s. 123; 1888 s. 700 oraz 1892 s. 111—112. Por. R. Lanciani, *Forma Urbis Romae*. Milano 1893 tab. XXVIII.

¹⁵ CIL VI 9319.

¹⁶ Por. Ch. Hülsen, *Il Foro Boario e le sue adiacenze nell' antichità*. Diss. PA II 6: 1896 s. 245.

¹⁷ NS 1895 s. 458—460 (G. Gatti); CIL VI 33 936.

¹⁸ A. Nordh, *Libellus de Regionibus Urbis Romae*, Lund 1949 s. 91 (Regio XI).

¹⁹ Por. niżej s. 52—53.

²⁰ Serv. *ad Aen.* IX 409.

(patrz niżej) oraz, jak się wydaje, *Hercules Musarum in Circo Flaminio*²¹.

Bardziej skomplikowany jest problem świątyni Herkulesa Zwycięzcy położonej *in Foro Boario*, to jest w obrębie Murów Serwiańskich. Szukać jej należy wśród licznych przybytków poświęconych herosowi na Forum Boarium²²: obok nie wchodzącego tutaj w grę *fanum* należącego do kompleksu Ara Maxima²³, na obszarze tym znajdowały się co najmniej dwie inne świątynie Herkulesa²⁴. Livius i Festus wspominają o świątyni, w pobliżu której stała kaplica Pudicitiae Patriciae; przekaz Liviusa („in sacello Pudicitiae Patriciae quae in Foro Boario est ad aedem rotundam Herculis”)²⁵ pozwala zidentyfikować ją z okrągłym przybytkiem rozebrany za Sykstusa IV, a znanym z rysunku Baldassara Peruzzi, który stał na wschód od S. Maria in Cosmedin, między Piazza Bocca della Verità a Via dell’Ara Massima²⁶. Z kolei przekaz Festusa, skądinąd niezrozumiały (Pudicitiae signum in Foro Bovario est ubi familiana aedisset Herculis)²⁷, w razie przyjęcia emendacji Scaligera (ubi Aemiliana aedis est Herculis)²⁸ wskazuje, że była ona dziełem jakiegoś członka gens Aemilia.

Drugą świątynią Herkulesa na Forum Boarium był *Hercules Invictus*, najstarszy przybytek herosa w Rzymie, wzniesiony wkrótce po przejściu przez państwo kultu Herkulesa z rąk gentes Potitia i Pinaria²⁹. *Fasti Allifani* i *Amiternini* podają, że 12 VIII poświęcony był m. in. *Herculi Invicto*

²¹ Zob. G. Lugli, *Itinerario di Roma antica*. Milano 1970 s.416—417. Teza L. Richardsona (*Hercules Musarum and the Porticus Philippi in Rome*. AJA 81: 1977 s. 355—361), iż oryginalna świątynia poświęcona była wyłącznie muzom, jest nie do utrzymania, por. M. Martina. *Aedes Herculis Musarum*. DArch NS 3: 1981 s. 49—68.

²² Lyngby, jw. s. 19—62.

²³ O tym przybytku, zob. Lyngby (jw. s. 19—23 — źródła antyczne). Wydaje się, że ten właśnie obiekt miał na myśli Plinius w NH X 79: „Romae in aedem Herculis in Foro Boario nec muscae nec canes intrant”; por. Solinus I 19; Coarelli (*Guida archeologica* s. 288) identyfikuje ten przybytek z resztkami tzw. Statio Annonae.

²⁴ Lyngby (jw. s. 19—20) dolicza się w okolicach Forum Boarium łącznie dziewięciu przybytków Herkulesa, w tym pięciu świątyń, por. przyp. 11.

²⁵ Liv. X 23, 3.

²⁶ O. Richter. *Topographie der Stadt Rom*, München 1901 s. 188—189 (Testimonia Albertiniego, Peruzziego, Fulviusa i innych); E. Nash, *Bildlexicon zur Topographie des antiken Rom*, Tübingen 1961—1982 I s. v. Hercules Victor (rysunek B. Peruzzi z Cod. Vat. Lat. 3439, fol. 32); C. Pietrangeli, *Il mitreo del palazzo dei Musei di Roma*, BCAR 68: 1940 s. 164 (lokalizacja świątyni).

²⁷ Festus 282 L.

²⁸ Znacznie mniej przekonującą emendację zaproponował Th. Mommsen: ubi familia edisset Herculis.

²⁹ O tej świątyni zob. Lyngby, jw. s. 12—19.

*ad Circum Maximum*³⁰; lokalizacja ta pozwala identyfikować tę świątynię z przybytkiem wspomnianym przez Pliniusza: „Herculem [posąg Myrona — A. Z.] qui est apud Circum Maximum in aede Pompei Magni”³¹. Z kolei Vitruwius podaje, że owa *aedes Pompei Magni* była klasycznym przykładem archaicznej architektury kultowej w Rzymie („ornanturque signis fictilibus aut aereis inauratis earum fastigia tuscanico more, uti est ad Circum Maximum Cereris et Herculis Pompeiani, item Capitolii”)³². Cn. Pompeius Magnus nie mógł być twórcą świątyni o tak staroświeckiej architekturze, przydomek Pompeianus wskazuje więc tylko, że dynasta dokonał jej odbudowy, z pietyzmem odtwarzając jej wygląd aż do najdrobniejszych szczegółów.³³ Pierwotna świątynia nie odbiegała stylem od przybytków Ceres i Jowisza Kapitołińskiego, poświęconych odpowiednio w r. 493 i 509 p.n.e., wzniesiono ją więc zanim dotarły do Rzymu wpływy architektury greckiej. Z drugiej strony w świątyni tej heros czczony był, podobnie jak na Ara Maxima, jako Hercules Invictus, który to przydomek (grecki *Ανικητος*) wprowadzony został, jak to wykazał S. Weinstock³⁴, przez Aleksandra Macedońskiego, do Italii mógł więc dotrzeć najwcześniej pod koniec lat dwudziestych IV w.

Wszystko to wskazuje, że *terminus post* świątyni Herkulesa *ad Circum Maximum* stanowi rok 312, gdy Ap. Claudius Caecus jako cenzor inaugurował oficjalny kult Herkulesa Niezwyciężonego³⁵. Świątynia ta leżała bliżej Circus Maximus niż *aedes Aemiliana*, przypuszczalnie na południowy wschód od S. Maria in Cosmedin, u zbiegu Via dell’Ara Massima i Via della Greca³⁶.

Hercules Victor in Foro Boario z przekazów Serviusa i Macrobiusa winien być identyfikowany z jedną z tych dwóch świątyń. Zaznaczona wyżej asymilacja przydomków Herkulesa, Victor i Invictus, poczynając od przełomu er, zdaje się wskazywać na *aedes Pompeiana*; natomiast lokalizacja *in foro Boario* przemawia za *aedes Aemiliana*³⁷.

³⁰ *Ins. It. XIII* 2 s. 181 (*Fasti Allifani*) s. 191 (*Fasti Amiternini*). Według *Fasti Vallenses* (*Ins. It. XIII* 2 s. 149) 12 sierpnia przypadało święto poświęcone *Herculi Magno Custodi in Circo Flaminio*, ale zob. Degrassi. *Ins. It. XIII* 2 s. 494.

³¹ Plin. *NH* XXXIV 57.

³² Vitr. *de arch.* III 3,5.

³³ Kult Pompeiusa dla Herkulesa Niezwyciężonego potwierdza fakt, że pod Farsalos hasłem pompejan był Hercules Invictus (App. *BC* II 319; Plut. *Pomp.* 69).

³⁴ Weinstock *iw.* zwłaszcza s. 212—223.

³⁵ Por. G. Wissowa. *Gesammelte Abhandlungen zur römischen Religionsgeschichte*. München 1904 s. 264.

³⁶ Coarelli, *Guida archeologica* s. 280, 288.

³⁷ Tak np. Nash (*iw.*), Palmer (*iw.*).

Spośród licznych członków gens Aemilia okrąglą świątynię Herkulesa *in Foro Boario* zbudować mogli tylko: L. Aemilius Paullus cos. 182, 168 (hipoteza G. Wissowy)³⁸ lub jego syn P. Cornelius Scipio Aemilianus (przyopuszczenie E. Paisa)³⁹. Wissowa zwrócił uwagę, że ze świątynią tą można łączyć przekaz Pliniusza: „Proxime celebrata est in Foro Boario aede Herculi Pacuvi poetae pictura”⁴⁰. Pacuviusa łączyły bliskie związki zarówno z ojcem (napisał praetextatę pt. *Paullus*, traktującą najprawdopodobniej o zwycięstwie Paullusa pod Pydną)⁴¹, jak i z synem (był domownikiem C. Laeliusa, największego przyjaciela i powiernika Scipiona)⁴². Za hipotezą Wissowy przemawia szczególny kult, jaki Paullus żywił do Herkulesa — według Plutarcha zwycięzca spod Pydny przypisywał pogrom Macedończyków interwencji herosa⁴³. Pais oparł swą identyfikację na innym przekazie Plutarcha, iż Aemilianus jako cenzor nie zaprosił swego kolegi L. Mummiusa na uroczystość poświęcenia świątyni Herkulesa, którą mogła być w takim razie wyłącznie *aedes Aemiliana*: [Σκιπών] φίλους ἐστῖων ἐπὶ τῇ καθιεβώσει τοῦ Ἡρακλείου, τὸν συνάρχοντα Μόμμιον οὐ παρέλαβε⁴⁴. Przeciw tezie Paisa wysuwa się argument⁴⁵, że otwarta nieprzyjaźń

³⁸ *Gesammelte Abhandlungen* s. 261—262.

³⁹ *Fasti Triumphales*. T. 2. Roma 1920 s. 501.

⁴⁰ Plin. NH XXXV 19.

⁴¹ O. Ribbeck. *Tragicorum Romanorum Fragmenta*. Aufl. 3. Leipzig 1897 s. 327; G. De Durante. *Le fabulae praetextatae*. Roma 1966 s. 26—29; G. D'Anna. *M. Pacuvii fragmenta*. Roma 1967 s. 165—166. Według alternatywnej hipotezy treścią sztuki była śmierć ojca pogromcy Perseusa, L. Aemiliusa Paullusa cos. 219, 216 pod Kanami.

⁴² Cic. *de amic.* 24.

⁴³ Plut. *Aem.* 17, 11, 19, 6.

⁴⁴ Plut. *praec. rei p. ger.* 20.

⁴⁵ Przekaz Plutarcha, na którym oparł się Pais, nie jest dla wszystkich decydującym argumentem. A. Astin uważa (*Scipio Aemilianus*, Oxford 1967 s. 121), że Plutarch przekazał tylko połowę całej afery i że świątynią, o której mowa, był *Hercules Victor* L. Mummiusa; jego zdaniem Scipio, który sprawował cenzurę w największej niezgodzie z kolegą, zbojkotował uroczystości związane z poświęceniem świątyni Mummiusa i urządził konkurencyjne *epulum* ku czci Herkulesa, na które demonstracyjnie nie zaprosił drugiego cenzora. Przyczyna, dla której większość historyków odrzuca hipotezę Paisa (wyjątkiem jest K. Latte. *Römische Religionsgeschichte*. München 1960 s. 218 p. 3), leży w ogólnie przyjętym datowaniu żywota Pacuviusa (ca. 220—130 p.n.e.), ustalonym na podstawie przekazów Hieronima (01.156,3, 160, 2) i Cicerona (*Brutus* 229); jest bowiem prawie niemożliwe, by Pacuvius był w stanie malować freski w wieku niemal osiemdziesięciu lat. Z drugiej strony datacja ta nie jest bynajmniej pewna: tenże Cicero mówi w *de amicitia* 24, którego to dialogu akcja toczy się w r. 129, o poecie jako o jeszcze żyjącym. Zob. RE XVIII 2 kol. 2159 n. (s.v. Pacuvius).

O Scipionie wiadomo, że dziełem jego była świątynia Virtus (Plut. *de fort. Rom.*

i rywalizacja między L. Mummiusem, jedynym nie budzącym wątpliwości twórcą świątyni Herkulesa Zwycięzcy w Rzymie, a Scipionem Aemilianusem, jego kolegą w cenzurze⁴⁶, praktycznie wyklucza możliwość przyjęcia przez Mummiusa kultu wprowadzonego przez jego znenawidzonego rywala lub jego ojca. Pozostaje wszakże kwestia lokalizacji: świątynia Herkulesa Niezwycięzonego stała *ad Circum Maximum*, zaś *aedes Aemiliana* — *in Foro Boario*; z tą drugą należy więc identyfikować świątynię, którą Servius i Macrobius określają jako *Hercules Victor in Foro Boario*.

W przeciwieństwie do świątyń na Forum Boarium żadne źródło nie podaje, kto i kiedy wystawił zachowaną świątynię nad Tybrem (*Hercules Victor ad Portam Trigeminam*). Jest ona tholosem o średnicy około 15 metrów, wzniesionym w czystym stylu greckim⁴⁷. Podium, a raczej krepidoma z tufu Grotta Oscura dźwiga dwadzieścia korynckich kolumn marmurowych oraz cellę wykonaną z bloków marmurowych i trawertynowych (od strony wewnętrznej); z trawertynu wykonane są też płyty podium, na których stoją bazy kolumn. Marmur użyty do budowy świątyni pochodził pierwotnie wyłącznie z Pentelikonu; część kapiteli została w jakiś czas później zastąpiona nowymi, stylistycznie odrębnymi a wykonanymi z marmuru karraryjskiego (tzw. kapitele grupy B w przeciwieństwie do oryginalnych kapiteli grupy A)⁴⁸.

Terminus post budowy świątyni wyznacza okazjonalna wzmianka Velleiusa Paterculusa, iż pierwszą marmurową budowlą w Rzymie była świątynia Iuppitera Statora, wzniesiona przez Q. Caeciliusa Metellusa Macedonicusa około r. 145 p.n.e.;⁴⁹ *terminus ante*, bardzo różnie

5: Ἀρετῆς [...] ἱερὸν ἰδρύσατο Σκιπίων ὁ Νομαντίνος), nie wiadomo natomiast kiedy ją zbudował. Przydomek ὁ Νομαντίνος sugerowałby, że wznosił ją po swym tryumfie hiszpańskim, tuż przed śmiercią (Coarelli, *Architettura e arti figurative in Roma*. W: *Hellenismus in Mittelitalien*, Göttingen 1976 s. 30; tegoż autora *Public Building in Rome between the Second Punic War and Sulla*. PBSR 45: 1977 s. 21).

⁴⁶ Por. Astin, jw. s. 113—124.

⁴⁷ O tej świątyni zob. D. E. Strong, J. B. Ward-Perkins, *The Round Temple in the Forum Boarium*. PBSR 28 : 1960 s. 7—30; F. Rakob, W. D. Heilmeyer. *Der Rundtempel am Tiber in Rom*. Mainz 1973.

⁴⁸ Rakob, Heilmeyer, jw. s. 8—9, 23—28; Strong, Ward-Perkins, jw. s. 20—22.

⁴⁹ Vell. I 11, 3, 5 M. G. Morgan (*The Portice of Metellus: a Reconsideration*. „Hermes” 99: 1970 s. 480—505) umieszcza budowę tej świątyni w r. 136, kiedy Metellus sprawował cenzurę: por. P. T. Wiseman, *The Circus Flaminius*, PBSR 42: 1974 s. 1—22

określany w przeszłości⁵⁰, daje się dziś uściślić do pierwszej dekady I w. p.n.e.,⁵¹ a konkretnie do wybuchu wojny ze sprzymierzeńcami, która na wiele lat zahamowała publiczną działalność budowlaną w Rzymie. Użycie marmuru pentelikońskiego⁵² wskazuje, że świątynia powstała między r. 145 a końcem lat czterdziestych I w. p.n.e., kiedy to w Rzymie zaczęto używać marmuru karraryjskiego⁵³. Z kolei tuf Grotta Oscura, najpopularniejszy materiał budowlany poczynając od IV w. p.n.e., wyszedł w Rzymie z użycia po tzw. epoce sullańskiej⁵⁴, która, co szczególnie dobitnie wykazał F. Coarelli⁵⁵, w archeologii miasta oznacza głównie budowle wzniesione w ostatnich dekadach II w. aż po r. 91 p.n.e. Materiały budowlane wskazują więc, że omawiana świątynia powstała w 2 poł. II w. Jeżeli chodzi o ornamentykę budowli, to już R. Delbrück zwrócił uwagę⁵⁶, że kapitele hellenistyczne (czyli kapitele grupy A) wykazują wielkie podobieństwo do kapiteli ateńskiego Olympieionu i na tej podstawie określił hipotetycznie datę powstania świątyni na 130 r. p.n.e. Z kolei H. Plommer,⁵⁷ a po nim D. E. Strong i J. B. Ward-Perkins⁵⁸, podkreślają liczne podobieństwa w ornamentyce i rozwiązaniach konstrukcyjnych między okrągłą świątynią nad Tybrem a architekturą małoazjatycką 2 poł. II w., zwłaszcza zaś wyraźny wpływ szkoły Hermogenesa, widoczny głównie w sposobie prowadzenia wątku zewnętrznego lica celli oraz w kanelurach i kapitelach kolumn. Rakob i Heilmeyer przyznają, że stylistycznie świątynia należy do II w. p.n.e.⁵⁹, ale przesuwają datę jej powstania na lata 100—90⁶⁰, głównie — jak się wydaje — by dopasować ją do przekazu Pliniusza, iż kolumny w atrium L. Liciniusza Crassusa cos. 95 wykonane były z marmuru „cum in publico nondum essent ullae marmoreae”⁶¹. Informacja ta jest

⁵⁰ Por. Rakob, Heilmeyer, jw. s. 36 p. 17.

⁵¹ Tamże, s. 36—39.

⁵² Zob. M. E. Blake. *Ancient Roman Constructions in Italy from the Prehistoric Period to Augustus*. Washington D. C. 1947 s. 21—69 (*Roman Building Materials*).

⁵³ Tamże s. 59—60.

⁵⁴ Tamże s. 27—29.

⁵⁵ *Public Building*, passim zwłaszcza s. 7—9.

⁵⁶ *Hellenistische Bauten in Latium*. Bd. 2. Strassburg 1912 s. 43, 58, 180.

⁵⁷ *Ancient and Classical Architecture*, London 1956 s. 264.

⁵⁸ Jw. s. 12.

⁵⁹ Jw. s. 27, 39.

⁶⁰ Tamże s. 36—39.

⁶¹ Plin. NH XVII 6.

wszakże z całą pewnością mylna, również dlatego, że przemawia przeciw niej nie budzący wątpliwości przekaz Velleiusa, iż pierwszą w Rzymie marmurową świątynią był *Iuppiter Stator*⁶². Ogólnie rzecz biorąc werdykt Stronga i Ward-Perkinsa, że „historically speaking there does not seem to be any reason why this building should not be of any date after the middle of the second century B.C.”⁶³ jest nadal aktualny; wyraźny wpływ architektury hermogenejskiej sugeruje datę wcześniejszą, zbliżoną do *terminus post* (145 p.n.e.).

Datacja ta mieści się w ramach czasowych, które dla świątyni *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* wyznacza kalendarz rzymski. *Fasti Antiates Maiores* wymieniają pod datą 13 VIII następujące święta: „Dianae, Vortu(mno)/Fort(unae) Equ(estri), Herc(uli) Vic(tori)/[Cas]t(ori) Poll(uci), Came(nis)”⁶⁴. W *Fasti Allifani* figurują tego dnia: F(eriae) Iovi, Diana[e]/Vortumno in Aventino, Her[culi]/Invicto ad Port(am) Trigeminam, [Cas]t(ori)/Polluci in Circo Flam(inio) Flo[rae] ad C(ircum)/Maximum”⁶⁵. A. Degrassi zwrócił uwagę⁶⁶, że w kalendarzach rzymskich świątynie wymieniane są w porządku chronologicznym, od poświęconych najdawniej do najnowszych, że zaś *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* poprzedzony jest w *Fasti* przez świątynię Fortuny *Equestris*, poświęconą przez Q. Fulviusa Flaccusa cos. 179 w r. 173⁶⁷, data ta wyznacza *terminus post* jego powstania. *Terminus ante* jest trudniejszy do ustalenia, nie wiadomo bowiem, kiedy zbudowano świątynię *Dioskurów in Circo Flaminio*. Świątynia ta istniała już jakiś czas, gdy powstawały *Fasti Antiates Maiores* (67—55 p.n.e.); pewne wskazówki sugerują, że jej powstanie należy wiązać z wojną ze sprzymierzeńcami lub dyktaturą Sulli (lata 91—78 p.n.e.)⁶⁸. Analiza treści kalendarzy wskazuje więc, że *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* powstał między r. 173 a początkiem I w. p.n.e., co potwierdza datację okrągłej świątyni uzyskaną na podstawie kryteriów archeologicznych.

⁶² Por. P. Gros. *Les premières générations d'architectes hellénistiques à Rome*. W: *L'Italie préromaine et la Rome républicaine: Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Paris 1976 s. 393.

⁶³ Jw. s. 30. Coarelli datuje okrągłą świątynię na lata 130—120 p.n.e. (*Architettura e arti* s. 30; *Public Building* s. 8).

⁶⁴ Degrassi, *Ins. It.* XIII 2 s. 16, 494—496.

⁶⁵ Tamże, s. 180, 494—496.

⁶⁶ Tamże, s. 371, 495.

⁶⁷ Liv. XLII 10, 5.

⁶⁸ Dioskurowie patronowali byli zwycięstwu nad Latynami nad Jeziorem Regillus; nowa świątynia upamiętniała zapewne zwycięstwo Rzymu nad sprzymierzeńcami lub Sulli nad Samnitami.

F. Coarelli uważa, że świątynia ta powstała około 120 r. i że jej fundatorem był M. Octavius Herrenus z przekazów Macrobiusa i Serviusa⁶⁹. Argumentacja jego jest następująca. Wyżej wspomniana inskrypcja na bazie posągu, znalezionej koło okrągłej świątyni, w połączeniu z informacją w *Notitii* o obiekcie nazwanym *Hercules Olivarius* dowodzi — jego zdaniem — że pełna nazwa przybytku brzmiała *Hercules Victor Olivarius* i że wspomniane w inskrypcji dzieło Skopasa młodszego było znajdującym się w świątyni posągiem kultowym⁷⁰. Przydomek Olivarius wskazuje, że fundator świątyni zajmował się handlem oliwą⁷¹ — inskrypcje z Delos zdają się dowodzić, że patronem italskich *olearii* był właśnie Herkules⁷². Przekazom Macrobiusa i Serviusa zawdzięczamy zarówno nazwisko owego przedsiębiorczego kupca, jak i opis okoliczności, które skłoniły go do wystawienia herosowi przybytku i posągu. Niebagatelnym argumentem za tą identyfikacją jest lokalizacja świątyni: bogaty kupiec wystawił swój przybytek w Portus Tiberinus.

Identyfikacja ta, choć zaakceptowana przez wielu badaczy⁷³, może budzić pewne wątpliwości i wymaga dokładnego zbadania. Podstawą tezy Coarelliego jest fakt, iż Macrobius oraz Servius łączą przybytek M. Octaviana Herrenusa z jedną ze świątyń Herkulesa Zwycięzcy, *in Foro Boario* lub *ad Portam Trigeminam*. Obydwa te przekazy budzą wszakże wiele zastrzeżeń. Składają się z czterech elementów: pierwszym jest *aition* Varrona tłumaczący przydomek Victor w odniesieniu do Herkulesa⁷⁴; drugim — wzmianka nieznanego autora, iż w Rzy-

⁶⁹ DArch 4—5: 1970—1971 s. 179—181; zob. również jego zasadniczy artykuł *Classe dirigente romana e arti figurative*, tamże s. 241—265 *Guida archeologica* s. 286—287.

⁷⁰ „E piu che probabile che l'Hercules Olivarius non sia altro che il simulacro del tempio stesso” (*Classe dirigente* s. 255).

⁷¹ Tak już Pedersen w: NS 1895 s. 460.

⁷² Ins. Delos IV 1713; por. J. Delorme. *Heraclés et les Elaiopolai de Délos*. REA 53: 1951 s. 42—50; P. Bruneau. *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*. Paris 1970 s. 585—620; S. Panciera, *Olearii*. W: *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*. Ed. by J. H. d'Arms, E. C. Kopff. MAAR 36: 1980 s. 235—260.

⁷³ Np. Rakob, Heilmeyer, jw. s. 37—39; P. Gros. *Architecture et Société à Rome et en Italie centro-méridionale aux deux derniers siècles de la République*, Bruxelles 1978 s. 40; Palmer, jw. s. 150; Panciera, jw. s. 236—237.

⁷⁴ fr. 61 w: B. Cardauns, M. Terentius Varro. *Antiquitates rerum divinarum*. Mainz 1976.

Macrobius: „Varro Divinarum libro quarto victorem Herculem putat dictum quod omne genus animalium viceret”. Servius: „Varro enim Divinarum libro IV Victorem Herculem putat dictum quod omne genus animalium deinceps vicerit”.

mie istniały dwie świątynie Herkulesa Zwycięzcy⁷⁵; trzecie stanowi przekaz Massuriusa Sabinusa o przygodzie M. Octaviusa Herrenusa⁷⁶. Te trzy elementy są praktycznie identyczne w obu przekazach, w przeciwieństwie do ostatnich, czwartych, w których komentatorzy wyciągają na podstawie swych poprzednich wywodów wnioski, że w *Aen.* VIII 362—363 nazwanie Herkulesa Zwycięzcą nie było ze strony poety aluzją do opisanego w poprzednich partiach księgi zwycięstwa herosa nad Cacusem⁷⁷. Macrobius uważa, że Vergilius użył przydomka Victor zarówno z uwagi na dawne przewagi Herkulesa („Dedit ergo epitheton deo quo et argumentum veterarum victoriarum Herculis” — *aition* Varrona), jak i na niedawne zwycięstwo M. Octaviusa Herrenusa („[...] et commemoratio novae historiae [...] contineretur” — przekaz Massuriusa Sabinusa). Servius łączy użycie tego terminu wyłącznie ze zwycięstwem Herrenusa, którego wynikiem miało być wprowadzenie kultu Herkulesa Zwycięzcy w Rzymie („oculte perpetuo eius epitheto usum debemus accipere, quippe quem Romae sub hoc nomine sacratum coli videbat”).

Niemal identyczna forma obu przekazów implikuje wspólne źródło, stosunkowo późne, zważywszy że dla jego autora Varro (116—27 p.n.e.) i Massurius Sabinus⁷⁸ (I w.n.e.) są wielkimi autorytetami przeszłości

⁷⁵ Macrobius: „Romae autem Victoris Herculis aedes duae sunt, una ad Portam Trigeminam, altera in Foro Boario”. Servius: „Sed Romae Victoris Herculis aedes duae sunt, una ad Portam Trigeminam, alia ad Forum Boarium”.

Teza Wissowy (Gesammelte Abhandlugen s. 265), że zdanie to jest dalszym ciągiem cytowanego ustępu Varrona, jest bezpodstawna, por. Cardauns, Terentius Varro, jw.

⁷⁶ Macrobius: „Huius cognomenti causam Masurius Sabinus Memorabilium libro secundo aliter exponit, Marcus, inquit, Octavius Herrenus, prima adolescentia tibicen, postquam arti suae diffusus est, instituit mercaturam, et bene re gesta decimam Herculi profanavit. Postea cum navigans hoc idem ageret, a praedonibus circumventus fortissime repugnavit et victor recessit. Hunc in somnis Hercules docuit sua opera servatum. Cui Octavius impetrato a magistratibus loco aedem sacravit et signum, Victoremque incisis litteris appellavit”. Servius: „Cuius commentis causa haec exponitur: Marcus Octavius Herrenus in prima adolescentia tibicen, postquam arti suae diffusus est, mercaturam instituit. Bene re gesta decimam Herculi dicavit. Postea cum navigans hoc idem ageret, a praedonibus circumventus fortissime pugnavit et victor recessit. Quem in somnis Hercules docuit sua opera servatum. Cui Octavius, impetrato a magistratibus loco, aedem cum signo sacravit et Victorem incisis litteris appellavit”.

⁷⁷ Macrobius: „Dedit ergo epitheton deo quo et argumentum veterum victoriarum Herculis et commemoratio novae historiae, quae recenti Romano sacro causam dedit, contineretur”. Servius: „Ergo Vergilium non tantum ad victoriam praesentem Victorem dixisse, sed oculte perpetuo eius epitheto usum debemus accipere, quippe quem Romae sub hoc nomine sacratum coli videbat; nam supra ait «Taurosque hac victor agebat», cum de pugna eius alia loqueretur”.

⁷⁸ O Massuriusie Sabinusie, por. RE XI A, 1a kol. 1600—1601 (Steinwenter) s.v. Massurius Sabinus.

ci⁷⁹. Z kolei przedstawiona wyżej różnica jest, jak się wydaje, wynikiem faktu, że Macrobius usiłował powiązać elementy, które w źródle oryginalnym, wiernie odtworzonym przez Serviusa⁸⁰, następowały po sobie mechanicznie, bez logicznego związku. W komentarzu Serviusa po przekazie Varrona dotyczącym przydomku Victor następuje wtrącone zdanie o dwóch świątyniach Herkulesa Zwycięzcy w Rzymie, po czym w następnym zdaniu mowa znów wyłącznie o przydomku Victor („huius commentii causam”), bez nawiązania w jakikolwiek sposób do zdania poprzedniego (stąd nie wiadomo, do której z owych dwóch świątyń odnosi się — zdaniem komentatora — historia Herrenusa⁸¹); z kolei w czwartej, konkludującej części przekazu, ignoruje się kompletnie *aition* Varrona. Macrobius usiłował wprowadzić pewien porządek do tego dość bezładnego zbioru informacji: obok podsumowania, uwzględniającego wyjaśnienie Varrona na równi z przekazem Massuriana Sabinusa, świadczy o tym przysłówek *aliter* w trzecim zdaniu („huius cognomenti causam Massurius Sabinus [...] *aliter* exponit”), sygnalizujący, że autor zdawał sobie sprawę, iż przytoczone przez niego tradycje nawzajem się wykluczają, którego to faktu Servius zdaje się nie zauważać.

Wszystko to wskazuje, że wspólne źródło Serviusa i Macrobiusa, dla wytłumaczenia użycia przez Vergiliusa terminu Victor, mechanicznie połączyło trzy przekazy różnych autorów, w których Herkules figurował z tym przydomkiem, a przy okazji wydedukowało z nich, że kult Herkulesa Zwycięzcy wprowadził w Rzymie M. Octavius Herrenus. Z przytoczonych tekstów nie wynika natomiast, by sam Massurius Sabinus łączył wzmiankowaną przez siebie świątynię Herrenusa z którymś z rzymskich przybytków, w których czczony był Hercules Victor, a które komentatorzy wymieniają w drugim zdaniu. Gdyby Servius i Macrobius, a raczej ich wspólne źródło, mieli rację, znaczyłoby to, że Herrenus zbudował swą świątynię przed r. 142, kiedy został poświęcony *Hercules Victor* Mummiusa; że zaś pierwszą w Rzymie marmurową budowlą był *Iuppiter Stator* Metellusa, poświęcony zaledwie trzy lata wcześniej, przybytku Herrenusa nie można w żadnym wypadku identyfikować z marmurową świątynią okrągłą na Tybrem⁸².

⁷⁹ Lyngby (jw. s. 25—27) uważa, że wspólnym źródłem Serviusa i Macrobiusa był Donatus, powołując się na: N. Marinone. *Elio Donato, Macrobio e Servio, commentarii di Virgilio*, Vercelli 1946 s. 73—77.

⁸⁰ Por. Lyngby, jw. s. 45.

⁸¹ Zwraca na to uwagę Wissowa. *Gesammelte Abhandlungen* s. 265.

⁸² Nawet gdyby Herrenus zbudował swą świątynię w latach 144—143, czyli między poświęceniem świątyni Metellusa i Mummiusa, przybytku jego w żadnym wypadku nie można by identyfikować z okrągłą świątynią, ponieważ wysoka terasa, na której stanęła świątynia, jeszcze wówczas nie istniała; por. niżej s. 60.

Jeżeli wszakże Macrobius i Servius myślą się czyniąc Herrenusa twórcą rzymskiego kultu Herkulesa Zwycięzcy, co prawie zupełnie pewne⁸³, nie przysparza to wiarygodności ich wspólnemu źródłu i potwierdza konkluzję, iż utożsamiania przybytku Herrenusa z jedną z dwóch wymienionych przez komentatorów świątyń Herkulesa Zwycięzcy nie można popierać autorytetem Massuriusa Sabinusa. Z kolei przyjęcie tezy Coarelliego znaczyłoby, że w Rzymie istniały trzy przybytki Herkulesa o przydomku Victor: *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* M. Octaviusa Herrenusa, *Hercules Victor in Foro Boario* oraz *Hercules Victor* Mummiusa; to zaś imputowałoby błąd nieznanemu autorowi drugiego zdania przekazów Macrobiusa i Serviusa, iż w Rzymie znajdowały się tylko dwie świątynie Herkulesa o tym przydomku.

Ewentualny kontrargument, iż Hercules Victor Mummiusa znajdował się na mons Caelius, podczas gdy komentatorów Vergiliusa interesowały wyłącznie świątynie głównego ośrodka kultu herosa w okolicach Forum Boarium, nie jest przekonywający z trzech powodów. Po pierwsze — Servius i Macrobius mówią wyraźnie „*Romae Victoris Herculis aedes duae sunt*”, nie mamy zaś powodu im nie wierzyć. Po drugie — Forum Boarium było centrum kultu Herkulesa jako miejsce jego zwycięstwa nad Cacusem, tymczasem i Macrobius, i Servius podkreślają, że przydomek Victor nie miał nic wspólnego z tym zdarzeniem. Po trzecie — w komentowanych wierszach *Eneidy* akcja dawno opuściła Forum Boarium: Euandros i jego gość odwiedzili już Lupercał, Kapitol i Argiletum, po czym wspięli się na Pallantaeum od strony Forum Romanum i Carinae⁸⁴. Poeta użył przydomka Victor już po zwiedzeniu przez Eneasza najważniejszych miejsc przyszłego Rzymu, nic więc nie wskazuje, że uwagę komentatorów przyciągało wyłącznie Forum Boarium.

Przekaz o istnieniu w Rzymie dwóch świątyń Heraklesa o przydomku Victor nie zostawia więc miejsca dla przybytku wzniesionego przez M. Octaviusa Herrenusa; z drugiej strony — o istnieniu jego donosi równie wielki autorytet jak Massurius Sabinus. Rozwiązanie tego dylematu wymaga przede wszystkim próby ustalenia, kim był ów Herrenus⁸⁵? Poza przytoczonym przekazem Macrobiusa jedynym ustępem w zachowanej literaturze antycznej, gdzie wspomina się jego imię, jest inna wzmianka w *Saturnaliach*: „*Est praeterea Octavii Hersennii liber qui inscribitur De Sacris Saliaribus Tiburtium, in quo Salios*

⁸³ Por. Bayet, jw. passim, zwłaszcza s. 356.

⁸⁴ *Aen* VIII 337—361.

⁸⁵ Zob. RE XVII kol. 1830, s. v. Octavius Herrenus (Kroll); M. Bandon. *Litterature latine inconnue*. Paris 1952 s. 307.

Herculi institutos operari diebus certis et auspicato docet”⁸⁶. W ustępie tym Macrobius wspomina poza Herrenusem dwóch współczesnych sobie pisarzy, Varrona (116—27) i Antoniusa Gniphona (ok. 114—64), co mogłoby sugerować, że Herrenus był ich równieśnikiem, urodzonym około 120—110 r. p.n.e.⁸⁷ W młodości był flecistą: jako kupiec musiał więc zaczynać praktycznie od zera, z czego wynikałoby, że dopiero po jakimś czasie wzbogacił się na tyle, by ofiarować Herkulesowi dziesięcinę. Opisane przez Massuriusa Sabinusa zwycięstwo nad piratami miało miejsce jeszcze później, przypuszczalnie w latach 80—70 p.n.e., przyjmując podaną wyżej hipotetyczną datę jego narodzin. Datacja ta odpowiada znakomicie warunkom panującym na morzach w tym okresie. Aż do końca II w. p.n.e. Rzymianie tolerowali korsarstwo na odległych wodach, wzbudzając nawet podejrzenie, że łączyło ich z piratami tajne porozumienie, zapewniające im stały dopływ niewolnej siły roboczej⁸⁸. Nawet pierwsza rzymska ekspedycja przeciw piratom, dowodzona przez M. Antoniusa pr. 102, zorganizowana została bardziej w interesie sprzymierzonych państw wschodniego basenu Morza Śródziemnego niż dla ochrony italskiego handlu⁸⁹ — wydaje się, że w tych czasach istniał między kupcami italskimi a piratami *modus vivendi* pozwalający obu stronom bez przeszkód rozwijać swą działalność. Dopiero z wybuchem I wojny z Mithradatesem Rzeczpospolita i piraci stali się nieubłaganymi wrogami, aż do zgniecenia tych ostatnich przez Pompeiusa⁹⁰; historia M. Octaviusa Herrenusa odpowiada najlepiej tym właśnie czasom (lata 88—67 p.n.e.). Datacja ta wyklucza wszakże Herrenusa jako twórcę okrągłej świątyni.

Macrobius i Servius podają, że Herrenus miał szczęście w interesach, że ofiarował Herkulesowi dziesiątą część zysków i że później ufundował herosowi świątynię i posąg. Niestety, informacje te nie pozwalają ocenić wielkości jego majątku. Zyski godne dziękczynnej dziesięciny dla bóstwa zależały od indywidualnej oceny; świątynia mogła być wspaniałym sanktuarium i skromną kaplicą. Jedyną ewentualną

⁸⁶ Macr. Sat. III 12, 7.

⁸⁷ Por. Kroll, jw.

⁸⁸ O korsarstwie generalnie zob.: P. Ormerod. *Piracy in the Ancient World*. London 1924.

⁸⁹ E. Maroti (*Der Sklavenmarkt auf Delos und die Piraterie*. „Helikon” 9—10: 1969—1970 s. 24—42) uważa, że zmiana polityki Rzymu wobec piratów wywołana została ogromnym napływem do Italii jeńców C. Mariusa spod Aquae Sextiae, który uczynił korsarzy mniej niezbędnymi dla gospodarki rzymskiej niż uprzednio, ale zob. W. F. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*. 327—70 B. C. Oxford 1979 s. 81 p. 6.

⁹⁰ C. Nicolet [et alii]. *Rome et la conquête du monde méditerranéen*. 264—27 avant J. -C. Ed. 2. Paris 1979 s. 163—164, 780, 808, 811—814.

wskazówką pozwalającą w jakiejś mierze oszacować majątek Herrenusa jest termin *mercatura*, jakim Massurius Sabinus określa jego działalność handlową⁹¹. Ponieważ ostatecznym źródłem Sabinusa były z całą pewnością pisma samego Herrenusa⁹², należy przyjąć, że terminu tego użyto w ścisłym znaczeniu, które to znaczenie występuje w zestawieniu z drugim określeniem handlu, *negotium*⁹³. *Mercatores*, w przeciwieństwie do *negotiatores*, byli ludźmi interesu o ograniczonym majątku i możliwościach; ci spośród nich, którzy zajmowali się handlem morskim, rzadko posiadali więcej niż jeden lub dwa statki⁹⁴. Herrenus, przemierzający morza na statku kupieckim, samotnie stawiający czoła piratom, należał bezspornie do tej grupy, następująco opisaney przez Cicerona: „Homines tenues, obsкуро loco nati, navigant, adeunt ad ea loca quae nunquam antea viderunt, ubi neque noti esse iis quo venerunt, neque semper cum cognitoribus esse possunt”⁹⁵. Poszczególni przedstawiciele tej grupy mogli zrobić duże fortuny, ale wzniesienie w Rzymie marmurowej świątyni było zdecydowanie powyżej ich możliwości⁹⁶.

⁹¹ Macrobius: „instituit mercaturam”, Servius: „mercaturam instituit”. Gros (*Architecture et société* s. 40) określa Herrenusa: „un simple negotiator”, co jest podwójnym błędem. Po pierwsze *mercator* to nie to samo co *negotiator*, po drugie *negotiatores* nie byli nigdy „simples”.

⁹² Zob. niżej.

⁹³ Por. C. Nicolet. *L'orde équestre à l'époque républicaine*. 312—43 av. J. -C. T. 1. Paris 1966 s. 357—363 o nastawieniu rzymskich warstw wyższych do *negotium* i *mercatura*, zwłaszcza uwagi na temat Cic. *de off.* I 150 (s. 360—361) oraz co do użycia tych terminów w materiale, który A. Degrassi zebrał w ILLRP (s. 361—362).

⁹⁴ Nicolet, *Rome et la conquête* s. 202—204.

⁹⁵ Cic. 2 Verr. V 167.

⁹⁶ Koszt transportu materiałów budowlanych jako główny składnik ogólnych kosztów budowy, zob. R. S. Stanier. *The Cost of the Parthenon*. JHS 73: 1953 s. 68—76. Pozostaje pytanie, czy w 2 poł. II w. p.n.e. w ogóle istniały w Rzymie fortuny kupieckie, pozwalające pojedynczym *negotiatores* ufundować budowlę w rodzaju okrągłej świątyni nad Tybrem? Na pytanie to nie ma odpowiedzi, bo jedyną po temu poszlaką są wykopaliska na Agorze Italików na Delos, wspólnym dziele kilku pokoleń kupców italskich. Przekazy literackie są jeszcze bardziej zawodne: relacja Strabona (XIV 5, 2) o dziesięciu tysiącach ludzi wystawianych dziennie na sprzedaż na Delos oraz Cicerona Orator 232 („neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalicii mercatoresque superarunt”), przytaczane przez Coarelliego (*Classe dirigente* s. 263; *Guida archeologica* s. 287), nie są argumentami. Przekaz Strabona jest najprawdopodobniej generalizacją zaczerpniętego z Poseidoniosa pojedynczego epizodu wojny Seleukidów z Diodotosem Tryphonem (142—137 p.n.e.), kiedy to obie strony pokrywały koszty prowadzenia wojny wzajemnymi polowaniami na ludzi, sprzedawanych następnie w Side i na Delos. Z kolei przytoczone zdanie Cicerona suponuje jedynie, a raczej imputuje, skromność i powściągliwość w sprawach majątkowych wielkim Rzymianom dawnych czasów; nie dowodzi natomiast, że pojedynczy *mercator* w 2 poł. II w. p.n.e. był w stanie zbudować w Rzymie świątynię z pentelikońskiego marmuru.

Wszystko, co na temat M. Octaviusa Herrenusa możemy wydedukować z relacji Massuriusa Sabinusa, to poszlaki, nie dowody; tym niemniej zarówno datacja jego żywota, jak i jego pozycja społeczno-majątkowa zdają się przeczyć możliwości, by to on mógł być twórcą którejś ze świątyń Herkulesa Zwycięzcy w Rzymie, zwłaszcza zaś marmurowej świątyni okrągłej. Dlaczego w takim razie komentatorzy Vergiliusa czynią go twórcą rzymskiego kultu herosa w tym właśnie aspekcie? Druga z przytoczonych przez Macrobiusa wzmianek o Herrenusie dowodzi, że był on również pisarzem; nie ulega wątpliwości, że działalność literacką rozpoczął po wycofaniu się z handlu⁹⁷. Jedyne jego dzieło, o którym mamy pewne informacje, traktowało o kolegium kapłańskim Herkulesa Zwycięzcy z Tibur, jednego z najważniejszych ośrodków kultu herosa w Italii⁹⁸. Historia cudownego zwycięstwa Herrenusa nad piratami i późniejszego objawienia się Herkulesa musiała znajdować się w tym właśnie dziele⁹⁹. Wydaje się, że opowieść ta zyskała dużą popularność wśród autorów memorabiliów; jak powszechnie znano ją wśród warstw wykształconych końca III w. n.e., świadczy nawiązanie do niej Mamertinusa w panegiryku Maximiana, wygłoszonym w r. 289, gdzie mówca nie widzi potrzeby podania imienia jej bohatera: „Hoc enim quondam illi deo cognomen [Hercules Victor — A. Z.] adscripsit is qui, cum piratas oneraria nave vicisset, ab ipso audivit Hercule per quietem illius ope victoriam contigisse”.¹⁰⁰ Możliwe, że właśnie ze względu na tę pośmiertną sławę wspólne źródło Macrobiusa i Serviusa uczyniło Herrenusa twórcą kultu Herkulesa Zwycięzcy w Rzymie.

Najprostsze rozwiązanie dylematu, jak pogodzić informację o dwóch świątyniach Herkulesa Zwycięzcy w Rzymie z faktem, że źródła zdają się wymieniać trzy takie przybytki, zawiera hipoteza G. Wissowy¹⁰¹, iż Herrenus zbudował swą świątynię nie w Rzymie, ale w Tibur, głównym ośrodku kultu herosa w Latium, czczonego tam od najdawniejszych czasów jako Hercules Victor. Argumenty za tą loka-

⁹⁷ Radę taką daje Cicero w de off. I 150.

⁹⁸ O Tibur ogólnie: RE VI A 1 kol. 816—841 (Weinstock) C. F. Giuliani, *Tibur (Forma Italiae)*, T. 1—2. Roma 1966—1976. Tibur jako centrum kultu Herkulesa w Latium: G. Bodei Giglioni. *Pecunia fanatica. L'incidenza economica dei templi laziali*. Rivista Storica Italiana 1977 s. 33—76. Przedruk w: F. Coarelli (wyd.). *Studi su Preneeste*. Perugia 1978 s. 3—46; Bayet (jw. zwłaszcza s. 312—317) pomniejsza rolę Tibur jako ośrodka kultu Herkulesa w Latium.

⁹⁹ De Sanctis (jw. s. 259 p. 582) uważa, że relacja Massuriusa Sabinusa w przekazach Macrobiusa i Serviusa wywodzi się od Varrona; za tezę tą nie przemawiają żadne argumenty.

¹⁰⁰ Pan. Lat. II 13, 4 (wyd. Belles Lettres).

¹⁰¹ *Religion und Kultus* s. 278.

lizacją są oczywiste w świetle tego, co wiemy o Herrenusie: zainteresowanie, jakie wykazywał dla tamtejszego kultu Herkulesa Zwycięzcy, poświadczone jego dziełem *de sacris Saliaribus Tiburtium*, a także jego przynależność do kolegium *tibicines*, związanego z Tibur w równej mierze jak z Rzymem¹⁰². Lokalizacja Wissowy wydaje się przekonywająca z jeszcze jednej przyczyny, to jest dla wyjątkowego statusu, jaki Tibur dzielił z Praeneste¹⁰³. Te ostatnie dwa miasta Starych Latynów, a więc teoretycznie równe Rzymowi, położone w najbliższym sąsiedztwie miasta, pełniły specyficzną rolę „Rzymów alternatywnych”, której to roli symbolem było prawo azylu dla rzymskich wygnańców. W tych właśnie miastach mogli manifestować swe bogactwo i pobożność ci wszyscy Rzymianie, którym w stolicy nie pozwalała na to monopol władzy sprawować przez nobiles (zob. niżej) — ich w znacznej mierze dziełem było zaawansowane gigantyczne sanktuarium Fortuny Primi-genii w Praeneste oraz skromniejszy, ale też okazały kompleks Herkulesa Zwycięzcy w Tibur.¹⁰⁴

Reasumując: dla każdego Rzymianina nie należącego do stanu senatorskiego, a chcącego i będącego w stanie wystawić świątynię Herkulesowi, i to Herkulesowi Zwycięzcy, logiczną lokalizacją przybytku był Tibur. O Herrenusie wiemy, że był zamożnym kupcem, że wystawił herosowi świątynię z posągiem i że napisał dzieło o tyburtyńskich Saliach Herkulesa. Hipoteza Wissowy jest więc bardzo prawdopodobna.

Lokalizacja świątyni M. Octaviana Herrenusa w Tibur ma wszakże jeden słaby punkt: Macrobius i Servius zgodnie umiejscawiają ją w Rzymie. Wprawdzie komentatorzy myślą się przypisując Herrenusowi wprowadzenie do Rzymu kultu Herkulesa Zwycięzcy, ale jest to pomyłka zupełnie innego rzędu niż lokalizowanie w Rzymie świątyni wzniesionej w Tibur. Trudno po prostu wyobrazić sobie jak mogłoby dojść do podobnej pomyłki, tym bardziej, że Massurius Sabinus na pewno znał rzeczywistą lokalizację przybytku Herrenusa. Wyraźne umiejscowienie przez Macrobiusa i Serviusa świątyni kupca Herrenusa w Rzymie jest, w połączeniu z inskrypcją świadczącą, iż w *templum* okrągłej świątyni nad Tybrem czczony był Hercules Olivarius, głównym argumentem za tezą Coarelliego, iż *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* był identyczny ze świątynią Herrenusa.

¹⁰² Por. Liv. IX 30, 5—9; Val. Max. II 5, 4; Ovid. Fasti VI 657

¹⁰³ Status Tibur i Praeneste, zob. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*. 3. Aufl. Bd. 3. Tl. 1. Leipzig 1887 s. 573; A. Toynbee. *Hannibal's Legacy* T. 1. Oxford 1965 s. 249—258.

¹⁰⁴ Bodei Giglioni (jw. s. 72—76, 42—46) i Coarelli (*Hellenismus* s. 338—339) bronią tezy, że obydwa sanktuaria były wyłącznym dziełem obywateli tych miast, głównie kupców rezydujących na Wschodzie, ale zob. E. Gabbia. *Considerazioni politiche ed economiche sullo sviluppo urbano in Italia nei secoli II e I a. c.* w: *Hellenismus* s. 31—37.

Argument, iż przydomek Olivarius oznacza, że twórcą świątyni był handlarz oliwą, nie jest jednak zbyt silny. Po pierwsze, nic nie wskazuje, by przydomek ten odnosił się do świątyni; wiemy tylko, że wykonany przez Skopasa Młodszego posąg Herkulesa nosił co najmniej dwa przydomki, oficjalny, niezachowany, ale najprawdopodobniej brzmiący Victor, oraz potoczny — Olivarius. Hercules Olivarius, o którym wspomina *Notitia Regionum*, to najprawdopodobniej ten właśnie posąg, jedyny Olivarius, o jakim wiemy¹⁰⁵. Wydaje się również, że wbrew tezie Coarelliego dzieło Skopasa nie było posągiem kultowym okrągłej świątyni. Jedynie posąg będący stale na widoku mógł zyskać przewisko tak głęboko zakorzenione w publicznej świadomości, że aż uwiecznione na jego bazie, obok przydomka oficjalnego. Hercules Olivarius stał więc najpewniej obok świątyni, w *templum* Herkulesa Zwycięzcy.

Hercules Olivarius z *Notitii* oznaczać może posąg, nie świątynię; świadczy o tym jedna ze scen na Łuku Trajana w Beneventum, odnosząca się do odnowienia przez cesarza obszaru Portus Tiberinus¹⁰⁶. Według powszechnie przyjętej interpretacji A. von Domaszewskiego¹⁰⁷ przedstawia ona kupców z Forum Boarium, głównych beneficjentów tego przedsięwzięcia, dziękujących Trajanowi na tle trzech bóstw patronujących portowi: Portunusa, Herkulesa i Apollona¹⁰⁸. Scena przedstawia symbolicznie Portus Tiberinus widziany od strony Tybru, to jest od zachodu: lewa strona reliefu oznacza więc północ, prawa zaś — południe. Istniejąca do dziś jońska świątynia Portunusa leżała najbardziej na północ, na reliefie znajduje się więc po prawej stronie; *Hercules Victor ad Portam Trigeminam*, czyli okrągła świątynia, leży w środku; miejsce poświęcone Apollonowi, które mieli na myśli twórcy Łuku Trajana, musiało zgodnie z kolejnością przedstawień leżeć na południe od świątyni Herkulesa. W grę wchodzi w takim razie wyłącznie Apollo

¹⁰⁵ Tak A. von Domaszewski. *Die politische Bedeutung des Trajansbogens in Benevent*. „Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien” 2: 1899 s. 183; Ch. Hülsen, w: H. Jordan. *Topographie der Stadt Rom in Alterthum*. Bd. 1. Tl. 3. Berlin 1907 s. 145—146; S. Platner. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Completed and Revised by Th. Ashby. Oxford 1929, s. v. Hercules Olivarius; G. Becatti. *Timarchides e Apollo qui tenet citharam*. BCAR 63: 1935 s. 119; tenże. *Una statua di Eracle con cornucopia. Problemi iconografici e stilistici*. „Boll. d'Arte” 53: 1968 s. 9—10.

¹⁰⁶ O Łuku Trajana w Beneventum zob.: M. Rotili. *L'arco di Traiano a Benevento*, Roma 1972 (z bardzo obszerną bibliografią).

¹⁰⁷ Jw. s. 182—183.

¹⁰⁸ Problem wizerunków bóstw przedstawionych na Łuku Trajana w Beneventum badał najdokładniej Becatti (jw.) oraz *Ninfe e divinita marine. Ricerche mitologiche, iconografiche e stilistiche*. Roma 1971 s. 48—49.

Caelispex¹⁰⁹, gigantyczny posąg sprowadzony przez P. Corneliusa Scipiona Aemilianusa z Kartaginy, ustawiony przezeń nad Tybrem, między Porta Trigemina a okrągłą świątynią¹¹⁰. Co mogło być pierwowzorem przedstawienia herosa na Łuku Trajana, ukryty w świątyni posąg kultowy (jak w przypadku Portumusa) czy wolno stojąca statua (jak Apollo Caelispex)? Wydaje się, że odpowiedź daje porównanie omawianego reliefu z obiektami wymienionymi przez *Notitia* w Regio XI poczynając od świątyni Ceres: „Cererem, Portam Trigeminam, Apollonem Caelispecem, Herculem Olivarium, Velabrum, Portunium, arcum divi Constantini”¹¹¹. Poza położonymi w głębi Forum Boarium Velabrum i Łukiem Konstantyna mamy tu wykaz obiektów położonych nad Tybrem, wliczonych z południa na północ, a więc w kierunku przeciwnym niż na Łuku Trajana: Porta Trigemina, Apollo Caelispex, Hercules Olivarius, Portunus. Jedynymi obiektami wymienionymi wraz z przydomkami są Apollo Caelispex i Hercules Olivarius, co sugerowałoby, że były obiektami jednego rodzaju, to jest wolno stojącymi posągami. Kompilatorom *Notitii* przyświecał ten sam cel co twórcom płaskorzeźb na Łuku Trajana: starali się zaprezentować najbardziej charakterystyczne elementy portu. Apollo Caelispex i Hercules Olivarius, dwa kolosalne posągi wieńczące wysokie nadbrzeże Tybru, były takimi właśnie najbardziej charakterystycznymi, najbardziej przykuwającymi wzrok punktami Portus Tiberinus. Stąd właśnie one, a nie inne, równie godne zapamiętania objekty, zostały wymienione w *Notitiach*, stąd też one symbolizują port na Łuku Trajana.

¹⁰⁹ Domaszewski, jw. s. 183; Hülsen, Jordan, jw. s. 145; Platner, s. v. *Apollo Caelispex*. Becatti (*Timarchides e Apollo* s. 120) odrzuca identyfikację Domaszewskiego przede wszystkim dlatego, że Apollo Caelispex patrzy w niebo, czego Apollon z Łuku Trajana wyraźnie nie czyni, ale — jak słusznie zauważył Lyngby (jw. s. 41) — wszystkie bóstwa przedstawione na reliefie patrzą na Trajana.

¹¹⁰ Plut. *Flam.* 1, por. Nordh, jw. Posąg ten przedstawiony jest na tle carceres przylegających do Circus Maximus na jednym z sarkofagów watykańskich, por. G. Lippold. *Die Skulptur des Vatikanisches Museums*. Bd. 3. Berlin-Leipzig 1936 s. 128—129 p. 546 a, tab. 48. Becatti uważa (*Timarchides e Apollo* s. 120—131), że Apollon z Łuku Trajana wyobraża posąg boga wykonany przez Timarchidesa, a sprowadzony do Rzymu przez C. Sosisa cos. 32 i ustawiony przezeń w świątyni Apollona *in Circo Flaminio* (*Apollo Sosianus*). Niezależnie wszakże od ustawienia bóstw na reliefie, wykluczającego wszelki przybytek Apollona na północ od świątyń Portunusa i Heraklesa, *Apollo Sosianus*, leżący na północnym skraju Forum Holitorium, zasłonięty wielką bryłą Teatru Marcellusa, był w czasach Trajana zupełnie niewidoczny zarówno od strony portu, jak i z rzeki, nie mógł więc w żaden sposób kojarzyć się z Portus Tiberinus. Poza tym Forum Holitorium od wieków nie pełniło już wówczas żadnych funkcji handlowych. Wydaje się więc, że pogląd Becattiego, choć zaakceptowany przez niektórych badaczy (np. Rotili, jw. s. 103—106, Colini, *Il porto fluviale del Foro Boario*. W: *The Seaborne Commerce* s. 49), winien być odrzucony na rzecz starej tezy Domaszewskiego.

¹¹¹ Nordh, jw.

Nic nie wskazuje więc, by nazwa Hercules Olivarius odnosiła się do okrągłej świątyni, nie mamy więc podstaw, by wyprowadzać zajęcie fundatora przybytku od tego przydomka, a raczej przezwiska. Poza tym przyjęte przez Coarelliego znaczenie terminu Olivarius nie jest bynajmniej oczywiste. Herkules z Łuku Trajana ma na głowie wieniec; stan zachowania płaskorzeźby nie pozwala stwierdzić, z jakich gałęzi został uwity, ale nie jest wykluczone, że chodzi tu o wieniec oliwny¹¹²: oficjalna nazwa posągu brzmiała zapewne Hercules Victor, Ἑλαία καλλιστέφανος była zaś symbolem zwycięstwa. W każdym razie potoczna nazwa Olivarius mogła mieć źródło w jakimkolwiek detalu posągu mającym związek z drzewem oliwnym¹¹³. Istnieje oczywiście możliwość, że Hercules Olivarius został ufundowany przez handlarza lub handlarzy oliwą, nie ma to wszakże związku z problemem identyfikacji twórcy okrągłej świątyni.

Pozostałym argumentem za utożsamianiem okrągłej świątyni z przybytkiem Herrenusa jest jej lokalizacja w Portus Tiberinus, sugerująca — zdaniem Coarelliego — że jej fundator zajmował się handlem. W tym miejscu wypada postawić wszakże pytanie, czy w republikańskim Rzymie było w ogóle możliwe poświęcenie świątyni, czyli publicznego miejsca kultu, przez kupca¹¹⁴? Ponieważ zaś teza Wissowy, usuwająca świątynię Herrenusa z miasta, sprawia — jak wspomniano wyżej — wrażenie zbyt drastycznej, zadajmy to pytanie w innej nieco formie:

¹¹² Lyngby (jw. s. 33 p.1) twierdzi kategorycznie, że wieniec uwity jest z liści dębu; Becatti (*Una statua di Eracle* s. 10) stwierdza, że trudno określić to jednoznacznie; Domaszewski (jw. s. 183 p. 68) przyznaje po prostu, że nie wie o jaką roślinę tu chodzi.

¹¹³ Już Pedersen rozważał tę możliwość (NS 1895 s. 459), ale ostatecznie optował za inną interpretacją, według której przydomek Olivarius miałby się wywodzić od handlarzy oliwą uprawiających swój zawód w sąsiedztwie. Pogląd ten został rozwinięty przez Palmera (jw. s. 150—151), według którego posąg i świątynia otrzymały swój przydomek od skądinąd nieznanej ulicy inter Olivarios, która miała biegnąć równolegle do Muru Serwiańskiego na tyłach okrągłej świątyni (por. plan na s. 145 jego artykułu), a która nazwę swą zawdzięczać miała właśnie handlarzom oliwy. Jego hipoteza ma wszakże przynajmniej dwa słabe punkty. Po pierwsze jego rozumowanie jest klasycznym przykładem błędnego koła: ulica *inter Olivarios* miała dać nazwę posągowi Skopasa (a także okrągłej świątyni), z drugiej strony istnienie tej ulicy Palmer ekstrapoluje z nazwy posągu. Po drugie i najważniejsze, nic nie wskazuje, by w sąsiedztwie okrągłej świątyni kiedykolwiek handlowano oliwą. W 1 poł. II w. p.n.e. miejscem tym było Velabrum (Plat. *Capt.* 489); ostatnio Panciera wykazał (jw. s. 238—241), że oliwę sprzedawano tam jeszcze w czasach Cesarstwa: portus olearius znajdował się przy *vicus Victoriae*, utożsamianym przez autora z *clivus Victoriae*, figurującym na fr. 42 Pianta Marmorea. *Vicus* ten musiał prowadzić z Forum Boarium w górę, na Palatyn, daleko od Portus Tiberinus.

¹¹⁴ Problem dedykacji świątyń, zob. Mommsen, jw. s. 61, 62, 618—624; RE IV kol. 896—902 s.v. consecratio (Wissowa). Artykuł J. E. Stambougha (*The functions of Roman temples*. ANRW II 16.1. Berlin 1978 s. 554—608) nie wnosi w tej sprawie nic nowego.

jaki status mogła mieć świątynia, której fundatorem był zwykły *mercator*? Według Marcjanusa „sacrae res sunt hae, quae publice consecratae sunt, non private; si quis ergo privatim sibi sacrum constituerit, sacrum non est, sed profanum”¹¹⁵. Macrobius i Servius podają, że świątynia Herrenusa stanęła na gruncie publicznym, uzyskanym od magistratów („impetrato a magistratibus loco”), ale że aktu poświęcenia dokonał sam Herrenus. Lokalizacja przybytku na gruncie przyznanym przez państwo nie przesądza sprawy, znamy bowiem z okresu Cesarstwa prywatne miejsce kultu położone na terenie przyznanym w tym celu przez magistratów¹¹⁶. *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* należał do kategorii *res sacrae*, o czym świadczy choćby umieszczenie jego święta w kalendarzu państwowym. Ale co to znaczy *res publice consecrata*?

W mowie *pro domo sua* Ciceru powołuje się na *vetus Lex Papiria tribunicia*, „quae vetet iniussu plebis aedis, terram, aram consecrari”¹¹⁷. Z drugiej strony Livius podaje, że w 304 r., za edylatu Cn. Flaviusa, *pontifex maximus* P. Cornelius Scipio Barbatus bezskutecznie usiłował nie dopuścić do poświęcenia przez znieawidzonego przez nobilów parweniusza świątyni Concordii: „cum more maiorum negaret nisi consulem aut imperatorem posse templum dedicare”¹¹⁸. Livius podaje, że opór najwyższego kapłana przełamała dopiero uchwała ludu i że przy okazji ogłoszono ustawę „ne quis templum aramve iniussu senatus aut tribunorum plebei partis maioris dedicaret”¹¹⁹. W brzmieniu przekazanym przez Liviusa ustawa ta jest z całą pewnością nieautentyczna¹²⁰. W każdym razie jedno nie ulega wątpliwości: wszystkie republikańskie świątynie rzymskie, których okoliczności powstania są nam znane, zostały ślubowane, zbudowane i poświęcone przez magistratów¹²¹. Zasada ślubowania świątyń przez magistratów rozciągała się nawet na przybytki wznoszone według wskazań ksiąg sibyllińskich; gdy po klęsce nad Jeziorem Trazymeńskim postanowiono zbudować zgodnie z ich zaleceniem dwie świątynie (*Venus Erucina* i *Mens*), jedną ślubował dyktator Q. Fabius Maximus, drugą pretor T. Ota-

¹¹⁵ Dig. I 8, 6, 3. Por. Ulp. ebd. I 8, 9; Caius II 5; Festus 424L.

¹¹⁶ CIL VI 31 128.

¹¹⁷ Cic. *pro domo* 127. O tej ustawie i o jej ewentualnym związku z ustawą z r. 304 (por. niżej), zob. G. Rotondi. *Leges publicae populi Romani*. Milano 1912 s. 234—235.

¹¹⁸ Liv. IX 46, 5—6.

¹¹⁹ Liv. IX 46, 7.

¹²⁰ Wissowa w: RE IV kol. 898.

¹²¹ Mommsen, jw. s. 619—624.

cilius Crassus¹²². Jeżeli osoba, która złożyła ślub, nie była go w stanie wypełnić, albo też po skończonej budowie nie piastowała żadnego oficjalnego stanowiska, lud wybierał w tym celu dwuosobową komisję (*duoviri aedibus locandis dedicandis*)¹²³. Treścią *Lex Papiria* było właśnie mianowanie oficjałów tego rodzaju¹²⁴ — dedykacje dokonywane przez urzędników (*magistratus populi Romani*) ze swej istoty dokonywane były *publice* i jako takie nie potrzebowały specjalnej sankcji. Dowodzi tego fakt, że na podstawie tej właśnie ustawy pontyfikowie uznali za nieważne poświęcenie przez P. Clodiusa atrium domu Cicerona bogini Wolności „si neque populi iussu neque plebis scitu is, qui se dedicasse deceret, nominatim ei rei praefectus esse neque populi iussu aut plebis scitu id facere iussus esset”¹²⁵. Świadczy o tym też przytoczony w *pro domo sua* precedens z r. 154, gdy M. Aemilius Lepidus, *pontifex maximus*, uniemożliwił cenzorowi C. Cassiusowi Longinusowi przeniesienie do kurii posągu Concordii, poświęconego dziesięć lat wcześniej na Forum przez ówczesnego cenzora: „nisi enim populus Romanus nominatim praefecisset atque eius iussu faceret, non videri eam posse recte dedicari”¹²⁶.

Lex Papiria nie znaczyła więc, że w Rzymie świątynie rozumiane jako publiczne miejsca kultu mógł wznosić każdy, kto uzyskał na to zgodę ludu. M. Octavius Herrenus nie był magistratem; warto też zauważyć, że Massurius Sabinus, który nie omieszkął podkreślić, że świątynia Herrenusa powstała na gruncie państwowym, nie wspomina, by poświęcili ją wybrani w tym celu *duoviri aedis dedicandae*¹²⁷. Hercules Victor Herrenusa był więc przybytkiem poświęconym *private*, nie *publice*, „quod autem privati suae religionis causa aliquid earum rerum deo dedicentes, id pontifices Romanos non existimare sacrum”, by zacytować Festusa¹²⁸. *Hercules Victor ad Portam Trigemina*, wymieniony w kalendarzu rzymskim, poświęcony został *publice*, nie można go więc identyfikować ze świątynią Herrenusa, którą, o ile rzeczywiście wzniesiona w Rzymie, musiała być jedną z lic-

¹²² Liv. XXII 9,9, 10,10.

¹²³ O tych urzędnikach zob. Mommsen, jw. s. 618—624.

¹²⁴ Tamże s. 621—623.

¹²⁵ Cic. *ad Att.* IV 2, 3.

¹²⁶ Cic. *pro domo* 136.

¹²⁷ Ślubowanie świątyni było też dziełem Herrenusa, nie magistrata.

¹²⁸ Festus 424L.

nych dedykacji prywatnych, znacznie skromniejszych niż marmurowa świątynia okrągła nad Tybrem¹²⁹.

Ostatnim wreszcie argumentem przeciw identyfikacji Coarelliego jest fakt, że *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* był jedyną obok Iuppitera Statora oraz Marsa *in Circo Flaminio*, poświęconego około r. 132 przez D. Iuniusa Brutusa Callaicus a. cos. 138¹³⁰, marmurową budowlą publiczną republikańskiego Rzymu. Jedną z przyczyn, dla których następne pokolenia odeszły od marmuru w budowlach państwowych aż do czasu, gdy w Rzymie stał się osiągalny marmur karraryjski, była niewątpliwie ogromna cena tego materiału, który sprowadzano aż z Pentelikonu w Attyce. Koszty wystawienia marmurowych budowli musiały być wielokrotnie wyższe niż jakichkolwiek innych budowanych współcześnie obiektów podobnych rozmiarów¹³¹. Ogromne koszty wzniesienia marmurowej budowli w rodzaju okrągłej świątyni nad Tybrem przemawiają przeciw identyfikowaniu jej z przybytkiem Herrenusa z przyczyn nie tyle nawet ekonomicznych¹³², co politycznych i psychospołecznych. W społeczeństwie tak zhierarchizowanym jak rzymskie, taką wagę przywiązującym do zewnętrznych objawów statusu społecznego

¹²⁹ Festus 424L: „At si qua sacra privata suscepta sunt, quae ex instituto pontificum stato die aut certo loco facienda sint, ea sacra appellari, tamquam sacrificium; ille locus, ubi ea sacra privata facienda sunt, vix videtur sacer esse”. Świątynia Herrenusa należała zapewne do tej właśnie kategorii dedykacji prywatnych, potocznie, ale tylko potocznie, określanych jako *sacra*.

¹³⁰ Identyfikacja tej świątyni z pozostałościami znalezionymi w XVII w. w kościele S. Salvatore in Campo, zob. F. Zevi. *L'identificazione del tempio di Marte „in circo” e altre osservazioni*, *Mélanges Heurgon* s. 1047—1066.

¹³¹ Nie znaczy to oczywiście, że główną przyczyną zarzucenia przez Rzymian marmuru jako materiału budowlanego po wzniesieniu trzech wymienionych świątyń, był jego wysoki koszt. P. Gros zwraca uwagę (*Architecture et société* s. 39—40; *Les premières générations* passim), że po kryzysie grakchańskim rzymska warstwa rządząca odwróciła się od marmuru z przyczyn ideologicznych i raz jeszcze zaczęła, w przeciwieństwie do poprzedniego pokolenia, niewolniczo naśladować Greków, podkreślać italskie korzenie swej kultury: znakomitą ilustracją tej ewolucji jest ponowne pojawienie się świątyń w stylu „italskim”, budowanych z kamienia lokalnego, *sine postico*, na wysokim podium. Z drugiej strony klasyczny przykład tego stylu, *Fortuna Huiusce Diei in Campo Martio* (świątynia B z Largo Argentina), wzniesiona przez Q. Lutatiusa Catulusa a. cos. 102, miała pewne partie marmurowe; wiadomo też, że w tym właśnie czasie marmur wchodzi w użycie w budowlach prywatnych (por. wyżej s. 41—42). Wszystko to dowodzi, że również i po r. 121 rzymscy nobiles nie mieli zasadniczych obiekcji wobec marmuru jako takiego; wydaje się, że wykładanie wielkich sum na budowle publiczne przestało się już wówczas opłacać w politycznych walkach o władzę i prestiż: bezpośrednie przekupstwo i prywatna konsumpcja pochłaniały odtąd zasoby, które poprzednie pokolenia obracały na budowę *ex manubiis* coraz to wspanialszych świątyń. •

¹³² Choć por. s. 48 i przyp. 96.

i związanego z nim prestiżu, żaden *mercator* nie ośmieliłby się rywalizować w ostentacji z Metellusem.

Pozostaje pytanie, czym dziełem był w takim razie *Hercules Victor ad Portam Trigeminam*? Odpowiedź na nie zawiera się już, jak sądzę, w wiadomości przekazanej przez Macrobiusa i Serviusa, iż w Rzymie istniały dwie świątynie Herkulesa Zwycięzcy, z których jedną, położoną *in Foro Boario*, należy — jak widzieliśmy wyżej — identyfikować z aedes Aemiliana. Wspomniana na wstępie inskrypcja dowodzi ponad wszelką wątpliwość, że L. Mummius, pogromca Achajów i burzyciel Koryntu, poświęcił Herkulesowi Zwycięzcy świątynię, którą w takim razie mógł być wyłącznie *Hercules Victor ad Portam Trigeminam*¹³³. Fakt, że inskrypcję Mummiusa znaleziono na Lateranie, nie znaczy bynajmniej, że świątyni w niej wymienionej należy szukać w tej właśnie okolicy. Płyta, na której wryto inskrypcję, mogła wielokrotnie zmienić lokalizację; poza tym wydaje się rzeczą pewną, że inskrypcja ta pochodzi nie z samej świątyni, ale z jednego z licznych trofeów, którymi Mummius ozdobił Rzym po swym achajskim tryumfie¹³⁴. Inskrypcja, o której mowa, jest dedykacją ułożoną wierszem saturnijskim; wiemy, że jeden z rówieśników Mummiusa, D. Iunius Brutus Calliaicus (notabene twórca *Marsa in Circo Flaminio*, por. wyżej) „Acci, amicissimi sui, carminibus templorum ac monimentorum aditus exornavit suorum”¹³⁵. Jest rzeczą prawie pewną, że wszystkie pomniki wzniesione przez jednego wodza opatrzone były tym samym wierszem: trudno wszak wyobrazić sobie, by poeta układał odrębne *carmina* dla wszystkich obiektów swego patrona, zwłaszcza gdy patronem był Mummius, którego dedykacje rozsiane były po całym mieście. Wyjątkowo niedbała forma inskrypcji, wymiary liter w wierszach, różniące się w stopniu nie spotykanym w innych inskrypcjach republikańskich, fakt, że niektóre wiersze byłyby zupełnie nieczytelne z ziemi, gdyby inskrypcja była umieszczona zgodnie z obyczajem *supra valvas templi*¹³⁶ —

¹³³ Identyfikację świątyni Mummiusa z przybytkiem Herkulesa Zwycięzcy *ad Portam Trigeminam* postulował już De Rossi (*Dell'ara Massima di Ercole e dal tempio d'Ercole nel foro Boario*. „Ann. d'Inst”. 1854 s. 28—29), choć i on nie utożsamiał tych obiektów z okrągłą świątynią nad Tybrem. Krytyka identyfikacji De Rossiego: Wissowa (*Gesammelte Abhandlungen* s. 260—265; De Sanctis (jw. s. 259 p. 581); Colini (*Storia e topografia del Celio* s. 41—42).

¹³⁴ Festus 125L (*aedificia Mummiana*); Cic. 2 *Verr.* I 55, *de off.* II 76, *Orat.* 232; Strabo VIII 6, 23; Plin. NH XXXIV 36. Znaczenie artystycznej zdobyczy Mummiusa dla rzymskiej tradycji kulturalnej, zob. G. Nenci, „*Graecia capta ferum victorem cepit*” (Hor. ep. II 1, 156). Ann. Sculla Norm. Sup. di Pisa 1978 s. 1007—1023, gdzie zostało wykazane, że przytoczone w tytule słowa Horacego odnoszą się do łupów Mummiusa.

¹³⁵ Cic. *pro Archia* 27; por. Val. Max. VIII 14, 2.

¹³⁶ Por. przyp. 1 (wymiary tablicy).

wszystko to wskazuje niedwuznacznie, że znaleziona na Lateranie inskrypcja pochodzi nie ze świątyni, ale z jednego z niższej rangi trofeów Mummiusa.

Za identyfikacją okrągłej świątyni z przybytkiem Herkulesa Zwycięzcy wzniesionym przez L. Mummiusa przemawia wiele innych argumentów. Przede wszystkim, jak wspomniano wyżej, *Hercules Victor ad Portam Trigeminam* był jedną z trzech marmurowych świątyń republikańskiego Rzymu. Wszystkie trzy świątynie miały więcej cech wspólnych: zbudowane były nie tylko z tego samego materiału, to jest pentelikońskiego marmuru, ale i w czystym stylu greckim¹³⁷. Architektem najstarszej z nich, *Iuppitera Statora*, wzniesionego około 145 r., był Hermodoros z Salamin¹³⁸, którego dziełem był również *Mars in Circo Flaminio*, poświęcony około r. 132¹³⁹. Mamy więc wszelkie prawo przypuszczać, że zachowana okrągła świątynia jest również dziełem Hermodorosa, wzniesionym w tym samym czasie co pozostałe¹⁴⁰. *Hercules Victor* Mummiusa został poświęcony w r. 142, pasuje więc „jak ulał”. Wszystkie trzy świątynie były dziełem wielkich wodzów, którzy zwycięstwa swe uświetnili jeszcze na jeden sposób: przybraniem przydomków — *Metellus Macedonicus*, *Brutus Callaicus*, *Mummius Achaicus*. Wydaje się, że owo przywrócenie w latach czterdziestych i trzydziestych II w. zamarłego już od pół wieku obyczaju przybierania przydomków od nazw pokonanych ludów, było dziełem P. Corneliusa Scipiona Aemilianusa: rywale nowego Africanusa, i tylko oni¹⁴¹, odpowiedzieli na to wyzwanie przybraniem własnych przydomków. Co najmniej dwaj spośród nich, *Metellus* i *Brutus*, zbudowali *ex manubiis* marmurowe świątynie; i to było, jak się wydaje, wynikiem chęci zaakcentowania własnych zwycięstw, przyćmionych tryumfem Scipiona nad największym wrogiem Rzeczypospolitej. Twórcy trzeciej świątyni marmurowej należy szukać w trzecim rywalu Scipiona, zwłaszcza że po-

¹³⁷ Wielu badaczy utrzymywało, że oryginalna świątynia *Metellusa* (*Iuppiter Stator*) została zbudowana przez *Hermodorosa sine postico*, tj. w takim układzie, w jakim widnieje na *Pianta Marmorea* (por. np. F. Castagnoli, *Peripteros sine postico*. RM 62: 1955 s. 139—143). Bezpodstawność tego poglądu, wymagającego emendacji *Vitr. de arch.* III 2, 5, wykazał: P. Gros, *Hermodoros et Vitruve*. MEFRA 85: 1973 s. 137—161, zwłaszcza s. 156—157.

¹³⁸ *Vitr. de arch.* III 2, 5.

¹³⁹ *Nepos ad Prisc.* 17.

¹⁴⁰ Tak *Coarelli*. *Classe dirigente* s. 255—263; Gros, *Hermodoros* s. 157—158.

¹⁴¹ Przydomki tego rodzaju przyjmowali w następnym pokoleniu synowie i bratanek *Metellusa*: Q. *Caecilius Metellus Baliaricus* cos. 123, L. *Caecilius Metellus Delmaticus* cos. 119, Q. *Caecilius Metellus Numidicus* cos. 109 oraz bratanek *Scipiona Aemilianusa* Q. *Fabius Maximus Allobrogicus* cos. 121.

twierdza to zarówno datowanie okrągłej świątyni, jak i jej oficjalna nazwa¹⁴².

Materiał użyty do budowy okrągłej świątyni przemawia za powyższą identyfikacją jeszcze w jeden sposób. Pierwszą świątynią marmurową był *Iuppiter Stator*, zbudowany przez Metellusa z łupów macedońskich i, jak się wydaje, achajskich. Metellus, który jako pretor zgniółł powstanie Andriskosa i obrócił Macedonię w prowincję rzymską, przebywał jeszcze w swej prowincji, gdy wybuchła wojna achajska. Zanim przybyła do Grecji konsularna armia Mummiusa, wysłana do walki z nowym nierzyciacielem, Metellus pokonał Achajów pod Skarpheią, opanował Grecję środkową i byłby samodzielnie zakończył wojnę, gdyby Mummius nie dopadł go dosłownie w ostatniej chwili, już na Istmie, i nie zmusił do powrotu do Macedonii. Po odejściu Metellusa Mummius zadał Achajom ostateczną klęskę pod Leukopetrą i zdobył Korynt, kładąc tym kres wojnie¹⁴³. Mamy więc do czynienia z dwoma wodzami, z których jeden, jako pretor niższy rangą, omal nie ukończył wojny przed przybyciem drugiego konsula, któremu przypadło jej prowadzenie. Człowiekiem, który obok Metellusa miał najwięcej danych po temu, by zbudować w Rzymie świątynię z marmuru, był więc Mummius: jak tamten zdobył wielkie łupy, jak tamten sprawował imperium w bezpośrednim sąsiedztwie Attyki, skąd pochodził marmur pentelikoński; wreszcie, zważywszy na wzajemną rywalizację podczas wojny achajskiej, miał najsilniejszy motyw osobisty, by zbudować świątynię dorównującą wspaniałością marmurowemu przybytkowi Metellusa.

Jak rywalizacja z Metellusem sugeruje, że Mummius był twórcą drugiej po *Iuppiterze Statorze* marmurowej świątyni w Rzymie, tak jego ustawiczne spory z kolegą w cenzurze, Scipionem Aemilianusem¹⁴⁴, po-

¹⁴² Por. Gros. *Architecture et societe* s. 35. Autor ten, który wykazał wszak, jak gorliwość rzymskiej *nobilitas* w przyjmowaniu greckiej kultury materialnej ostygła w następstwie kryzysu grakchańskiego (por. p. 131), przeczy sam sobie późnym datowaniem (110—90 p.n.e.), jakie przyjął dla świątyni okrągłej i świątyni w S. Salvatore in Campo (*Architecture et société* s. 39—40, *Les premières générations* s. 398—399, 404). F. Zevi wykazał (jw.), że identyfikacja tej ostatniej z *Marsem in Circo Flamínio* poświęconym w r. 132 wzmacnia centralną tezę Grosa; identyfikacja okrągłej świątyni jako przybytku Mummiusa potwierdza ją ostatecznie: wszystkie trzy świątynie republikańskiego Rzymu, wzniesione z marmuru w czystym stylu greckim, powstały w latach 145—132, a więc, według Grosa, w ostatnich latach panowania w Rzymie stylu greckiego.

¹⁴³ Wojna z Andriskosem oraz wojna achajska, zob. De Sanctis. jw. cz. 3 s. 120—162; E. Will. *Histoire politique du monde hellénistique*. T. 2. Nancy 1968 s. 324—336.

¹⁴⁴ Cenzura Scipiona i Mummiusa, zob. Astin, jw. s. 113—124; charakter Scipiona, jego pycha i jadowity język (jw. s. 18—23). Por. również *dicta Scipionis* zebrane przez Astina (jw. s. 248—268), zwłaszcza *dictum* 17, skierowane pod adresem Mummiusa. Wydaje się, że dziełem Scipiona była tradycja o prostactwie i ignorancji Mummiusa, zwłaszcza wyjątkowo złośliwa anegdota, iż Mummius organizując przewóz do Italii dzieł sztuki

twierdząc lokalizację jego świątyni na terenie Portus Tiberinus¹⁴⁵. Livius podaje, że M. Fulvius Nobilior, jeden z cenzorów r. 179/178, „plura et maioris locavit usus [niż jego kolega M. Aemilius Lepidus — A. Z.]: portum et pilos pontis in Tiberim quibus pilis fornices post aliquot annos P. Scipio Africanus et L. Mummius censores locaverunt inponendos”¹⁴⁶ — był to pons Aemilius, pierwszy kamienny most w Rzymie¹⁴⁷. Wielkie dzieło porządkowania nadbrzeży, kontynuowane przez następne pary cenzorów, ukończyli w r. 142/141 Mummius i Aemilianus. Obok łuków pons Aemilius dziełem ich był nasyp, na którym stanęła okrągła świątynia, wzmocniony murem oblicowanym *opus quadratum*, w którym umieszczono ujście Cloaca Maxima¹⁴⁸; wydaje się też, że dziełem Aemilianusa, a nie jego ojca, były horrea Aemiliana, położone przy brzegu, tuż obok pons Aemilius¹⁴⁹.

Działalność budowlana Mummiusa i jego kolegi na terenie portu była więc bardzo rozległa¹⁵⁰. Znana nieprzyjaźń między cenzorami, podsykana celowymi afrontami Scipiona pod adresem mniej znakomicie urodzonego kolegi, sugeruje, że polem walki między nimi były również place budowy, zwłaszcza inwestycje przeprowadzane wspólnie, przede wszystkim w Portus Tiberinus. Konkretnie chodziło o zmanifestowanie własnego wkładu we wspólne dzieło. Scipio był pod tym względem w znacznie lepszej sytuacji, członek jego rodu był bowiem twórcą oryginalnego pons Aemilius, ale i on nie omieszkał ustawić na nadbrzeżu kolosalnego posągu sprowadzonego z Kartaginy (Apollo Caelispex)¹⁵¹.

zdobytých w Grecji zastrzegł sobie, że jeśli obrazy starych mistrzów ulegną zniszczeniu podczas transportu, właściciele statków je przewożących będą musieli mu dostarczyć nowe (Vell. I 13, 4).

¹⁴⁵ O portus Tiberinus, zob. J. Le Gall. *Le Tibre, fleuve de Rome dans l'Antiquité*. Paris 1954; F. Coarelli. *Navalia, Tarentum e la topografia del Campo Marzio meridionale*. „Quaderni ist. Top”. 5: 1968 s. 27—37; Colini. *Il porto fluviale*; F. Castagnoli. *Installazioni portuali a Roma. The Seaborne Commerce* s. 35—42.

¹⁴⁶ Liv. XL 51, 4.

¹⁴⁷ Livius stwierdza wyraźnie, że cenzorowie r. 179 prowadzili działalność budowlaną osobno (XL 51, 2: „opera ex pecunia attributa divisaque inter se haec fecerunt”), nazwa pons Aemilius nie może więc pochodzić od kolegi Nobiliora w cenzurze, M. Aemiliusa Lepidusa, który nie miał żadnego udziału w jego budowie. Pons Aemilius musiał więc powstać wcześniej (por. Plut. *Numa* 9); M. Fulvius Nobilior go tylko odbudował, choć niewątpliwie na znacznie większą skalę.

¹⁴⁸ Colini. *Il porto fluviale* s. 45—46.

¹⁴⁹ Coarelli, *Public Building* s. 5—6.

¹⁵⁰ Nie tylko zresztą w samym porcie, ale i w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Scipio Aemilianus był twórcą okrągłej świątyni Herkulesa na Forum Boarium. Wiadomo, że Mummius poświęcił w świątyni Luny brązowe naczynia akustyczne zrabowane w korynckim teatrze (Vitr. *de arch.* V 5, 8).

¹⁵¹ Posąg ten mógł być przy okazji formą ekspiacji za świętokradztwo, jakiego żołnierze rzymscy dopuścili się po sforsowaniu murów Kartaginy i zdobyciu Kothonu (App. *Lib.* 609).

Mummius, *homo novus*, musiał zaznaczyć swój wkład w wielkie dzieło uporządkowania portu w sposób znacznie bardziej spektakularny, stanowiący jednocześnie wyzwanie pod adresem pysznego kolegi, a cóż mogło posłużyć po temu lepiej niż wzniesienie w porcie, tuż koło pomnika zwycięstwa znenawidzonego rywala, wspaniałej świątyni?

Reasumując:

- 1) skoro Mummius wznosił w Rzymie świątynię o nazwie *Hercules Victor*,
 - 2) skoro Herkulesowi Zwycięzcy poświęcona była istniejąca do dziś okrągła świątynia nad Tybrem (*Hercules Victor ad Portam Trigeminam*), położona:
 - a) w głównym ośrodku kultu herosa w Rzymie,
 - b) na obszarze najintensywniejszej działalności budowlanej Mummiusa jako cenzora;
 - 3) skoro datowanie okrągłej świątyni pokrywa się z poświęceniem świątyni Mummiusa,
 - 4) skoro okrągła świątynia została zbudowana z pentelikońskiego marmuru, podobnie jak *Iuppiter Stator*, przybytek wzniesiony przez Metellusa, rywala Mummiusa podczas wojny achajskiej,
 - 5) skoro tuż koło okrągłej świątyni stał posąg Apollona, kartagiński łup znenawidzonego kolegi Mummiusa w cenzurze, Scipiona Aemilianusa,
- w takim razie mamy pełne prawo uważać, że znany z inskrypcji *Hercules Victor* Mummiusa oraz stojąca do dziś okrągła świątynia nad Tybrem (*Hercules Victor ad Portam Trigeminam*), to jedna i ta sama świątynia.

Na zakończenie jeszcze jedna uwaga. Wspólne źródło Serviusa i Macrobiusa nie wiedziało nic o związku rzymskiego kultu Herkulesa Zwycięzcy z osobą L. Mummiusa, co zdaje się przemawiać przeciw identyfikacji przybytku wzniesionego przez pogromcę Achajów ze wspaniałą budowlą położoną w jednej z najbardziej uczęszczanych okolic miasta; to oraz fakt, że *Hercules Victor* Mummiusa znany jest wyłącznie z jednej, przypadkowo znalezionej inskrypcji, sugerowałoby raczej, że był on niepozornym, szybko zapomnianym przybytkiem, zagubionym na *mons Caelius*. Oczywiście, zważywszy na stan zachowania źródeł antycznych, tego rodzaju argumenty *ex nihilo* nie mają większej wagi, sądzę jednak, że istnieje wskazówka, iż jeszcze w ostatnich latach I w. p.n.e. Rzymianie mieli pełną świadomość, że kult Herkulesa Zwycięzcy wprowadził do miasta L. Mummius. W VI księdze *Eneidy*, gdy Anchises prezentuje przybyłemu do Hadesu synowi przyszłe pokolenia wielkich Rzymian, Mummius określony jest takimi słowami¹⁵²:

¹⁵² *Aen.* VI 836—837.

Ille triumphata Capitolia ad alta Corintho
victor aget currum, caesis insignis Achivis.

Spośród wszystkich wodzów rzymskich jedyny Mummius obdarzony został przez poetę przydomkiem Victor. Fakt ten ma nieporównanie większe znaczenie, niż ignoracja komentatora z okresu Późnego Cesarstwa. Skojarzenie przez Vergiliusa osoby Mummiusa z epitetem Victor dowodzi, że świątynia wzniesiona przez zdobywcę Koryntu głębiej zapadła w świadomość Rzymian okresu Rzeczypospolitej, niż na to wskazują zachowane źródła, nie mogła być więc byle jaką budowlą. Wydaje się więc, że również *Eneida* wskazuje, przynajmniej pośrednio, iż okrągła świątynia nad Tybrem była przybytkiem poświęconym Herkulesowi Victorowi przez L. Mummiusa.

HERCULES VICTOR L. MUMMIUS'S
AND THE ROUND TEMPLE
ON THE TIBER

AN ATTEMPT AT IDENTIFICATION

Summary

The only information about the temple of Hercules Victor, built ca. 142 by L. Mummius Achaicus cos. 146 from the Achaean war-booty, is an inscription found on the Lateran: this has led to the mistaken assumption that the temple stood somewhere on the Caelius. Other sources, literary (Servius, Macrobius) and epigraphic (Fasti Antiates Maiores and Allifani), mention two Roman temples of Hercules Victor, one in Foro Boario, the other ad Portam Trigeminam. The former should be identified with the so-called „aedes Aemiliana”, the latter is the still standig round temple on the Tiber, built according to archaeological criteria some time in the second half of the second century B. C. This temple has been identified by F. Coarelli as the temple built by the merchant M. Octavius Herrenus, as mentioned by Servius and Macrobius. This identification is untenable, especially as no shrine vowed, built and dedicated by a merchant could become a public temple, to which category Hercules Victor ad Portam Trigeminam clearly belonged, as witnessed by the inclusion of its feast-day in the Roman calendar. The round temple should rather be identified with the temple dedicated by Mummius. It is built of marble, as were two other temples built in the same period, in the same style and by the same architect (Hermodoros): Iuppiter Stator and Mars in Circo Flaminio, dedicated respectively by Q. Caecilius Metellus Macedonicus cos. 143 and D. Iunius Brutus Callaicus cos. 138. The usage of adopting conqueror's cognomen had been re-introduced in that period by P. Cornelius Scipio Africanus cos. 147, 134: his three rivals for military renown followed his example (Achaicus, Macedonicus, Callaicus), two of them are known to have further commemorated their victories by building marble temples; the founder of the third should be sought in the third man, Mummius, Scipio's greatest rival and enemy. Another argument is Mummius' rivalry during the Achaean War with Metellus, the founder of the first Roman marble temple: Mummius had to counter the challenge of lower-ranking general who nearly stole the victory from him by also building a marble temple.